

Univerzita Jana Amose Komenského

Roháčova 63, Praha 3

**Studijní opora pro kombinované studium
předmět**

Filosofie a etika

Studijní obor: Speciální pedagogika

2022

Obsah

Úvod	3
Vstupní informace k předmětu	4
Přehled témat předmětu	5
Co je filosofie?	6
Metafyzika a ontologie	11
Gnoseologie	21
Co je etika?	27
Příklady kontrolních otázek	42
IV. Seznam povinné a doporučené literatury a dalších zdrojů	44

Úvod

Vážené studentky, vážení studenti,

tento předkládaný materiál slouží jako opora Vašeho studia, které absolvujete v kombinované formě. Materiál je rozšířeným průvodcem studia, který máte zveřejněný v informačním systému pro studenty UJAK (IS Moggis).

V části vstupní informace naleznete anotaci předmětu, výstupy, kompetence, které získáte jeho absolvováním, a požadavky na jeho ukončení. Následuje přehled témat předmětu, přehled témat seminárních prací a specifické požadavky na ně. Přínosem tohoto materiálu je rozpracování jednotlivých přednášených témat, kde máte uvedeny základní pojmy, hlavní témata a anotaci k nim včetně odkazu na základní studijní literaturu. Literaturu uvedenou pod jednotlivými studijními tématy je třeba chápat skutečně jako základní. Dále je třeba využívat i literaturu doporučenou dle instrukcí vyučujícího. Celkový seznam literatury a dalších zdrojů je uveden na konci studijní opory. V závěrečné části jsou obsaženy kontrolní otázky ke studijním tématům.

Rozvrh přednášek je součástí informačního systému Moggis, stejně tak i časy konzultací vyučujících.

Přejeme Vám hodně úspěchů ve vašem studiu.

Vstupní informace k předmětu

Předmět: **Filosofie a etika**

Ročník I./ 1. Semestr, Způsob zakončení: zkouška

Požadavky na ukončení předmětu

Písemný tes

Anotace

Studijní předmět Filosofie a etika Vás uvede do problematiky filosofického myšlení a měl by Vás naučit chápat souvislosti společenských jevů, jejich vývoj v myšlenkových procesech od antiky až do současného života naší společnosti.

Je všeobecně známo, že filosofie a duchovní život člověka je nedílnou součástí společenského vědomí. Jeho vývoj, tendence a zákonitosti je možné přibližovat současnému člověku na základě hledání souvislostí kulturního a historického dědictví evropské vzdělanostní tradice.

V jednotlivých přednáškách budou rozebrány proměny filosofického myšlení od dob jeho vzniku ve starém Řecku až po počátek 20. století.

Na základě pochopení základních problémů filosofie budete moci snadněji pronikat do dalších humanitních disciplín, především do studia sociologie, pedagogiky a andragogiky a dalších studijních oborů, jež jsou probírány v dalších studijních oborech bakalářského studijního programu.

Výstupy z učení

Po úspěšném absolvování předmětu budete schopni:

- porozumět základním pojmům z oblasti filosofického vědění a poznání
- vysvětlit vývoj evropského myšlení a vědění (jejich základy a odlišnosti od ostatních od jednotlivých ideových proudů majících vliv na formování názorů a postojů v životě současného člověka),
- představit hlavní názorové představy o světě a místě člověka v něm

Přehled témat předmětu

1. Co je filosofie?
 - a. Seznámení s předmětem filosofie, co je a co není filosofie.
 - b. Základní filosofické otázky, základní pojmy ve filosofii a vztah filosofie k ostatním společenským vědám.
2. Metafyzika a ontologie
 - a. Problematika bytí ve filosofii
 - b. Hlavní postavy evropské metafyziky
3. Gnoseologie
 - a. Proces poznání a jeho problémy
 - b. Hlavní postavy teorie poznání
4. Etika
 - a. Etická dilemata a jejich řešení
 - b. Hlavní etické teorie -utilitarismus, deontologie, etika ctností

Co je filosofie?

Anotace

Tato přednáška seznámí studenty se základním postulátem filosofického myšlení, které začíná rozbořením pojmu filosofie. Filosofie – neboli řecky φιλοσοφία, z φιλεῖν (filein, mít rád, toužit po něčem) a σοφία (sofia, moudrost, zdatnost) což je soustavné, racionální a kritické zkoumání skutečnosti, světa a člověka, případně i toho, co je přesahuje (metafyzika).

Filosofie má tu zvláštnost, že první problémy vyvstávají už při pokusu vymezit její předmět: díky tomu dodnes neexistuje ani její jednotná definice. Přírodní vědy mají jasno: mají svůj předmět vsutku před sebou a užívají k jeho zkoumání příslušné metody. Filosofie však ve svých dějinách velmi často o svém vlastním poslání jasno neměla: existují období, kdy sama sebe považovala za zbytečnou, a zase období, v nichž se prohlašovala za královnu věd. Je zřejmé, že v takových zásadních proměnách se měnil i názor na to, co má být předmětem filosofie a jaké metody je třeba užívat k jeho zachycení a popisu:

„Všechno, čím se po tisíciletí filosofové zabývali, byly pojmové mumie, z jejich rukou nevyšlo nic skutečně živé. Tito pánové, modloslužebníci pojmů, při svém zbožňování usmrcují, vycpávají – jsou tím nebezpeční všemu živému. Smrt, změna, stárí, právě tak jako plození a růst jsou pro ně námitkou – dokonce vyvrácením. Co je, neděje se; co se děje, není. . . Všichni ale přímo zoufale věří ve jsoucí.“ (Friedrich Nietzsche)

„Nestanou-li se ve státech králi filosofové anebo neoddají-li se současní takzvaní králové a panovníci upřímně a náležitě filosofii nesplyne-li jedno i druhé, politická moc a filosofie v jedno a nezabrání-li násilím se četným duchům, kteří nyní každý zvlášť sledují jeden ze dvou cílů, aby v tom setrvali, nebude, milý Glaukóne, pro stát a myslím ani pro lidské pokolení konce béd a nevznikne, pokud je to vůbec možné, a světlo světa ani neuvidí ústava, o níž jsme dosud hovořili.“ (Platón)

„Neteoretický charakter metafyziky sám o sobě by nebyl chybou; vždyť každé umění má tento neteoretický charakter, a tím přece neztrácí svou velkou cenu pro osobní a stejně tak i pro společenský život. Nebezpečí spočívá ve falešné povaze metafyziky; dává nám iluzi poznání, ale ve skutečnosti nám žádné poznání neposkytuje. To je také důvod, proč ji odmítáme.“ (Rudolf Carnap)

„Kdyby tedy mimo podstaty, jež jsou od přírody, nebylo žádné neměnitelná podstata, jest dřívější a dřívější, nadřazená věda o ní jest první filosofie; a tak je také všeobecná, poněvadž jest první.“ (Aristoteles)

Hned při prvním pohledu je tedy nápadné, že filosofie je ze své vlastní povahy nepřetržitým pochybováním (dokonce o sobě samé), tázáním, provokováním: to je i její nejvlastnější úděl. A co je ještě důležité: porozumět filosofii lze vždycky jen zevnitř. Chci-li získat přehled o tom, čím se zabývá třeba molekulární biologie, mohu si přečíst nejrůznější příručky a o předmětu a povaze dané disciplíny mohu získat velmi solidní přehled. Filosofii však nelze nikdy plně

pochopit ze sebepřehlednějších příruček. Zmíněná nejistota, která ji dějinami provází, je dokladem toho, jak pevně je spjata s celkovým porozuměním světu, v němž se ve svých dějinách určovala, a s naší vlastní účastí na tomto porozumění, opřenou o osobní zkušenost.

Veškerá filosofie je hledání pravdivého poznání, smyslu a dobrého života prostředky reflexe, racionální argumentace a diskuse, která vyžaduje určité pojmy.

Není to tedy jen akademická disciplína, ale také způsob života, který začíná údivem nebo zklamáním nad tradičními výklady věcí (Platón) a snaží se s tajemstvím světa a existence nějak vyrovnat.

Technická epocha nás ale nutí vykonávat i věci, u nichž si často ani neuvědomujeme jejich nesmyslnost. Uveďme si příklad z běžného života. Představme si, že cestuji z Karlových Varů do Madridu. Nejrychlejší a nejpohodlnější je samozřejmě let letadlem. To však startuje v Praze. Musím tedy sednout na vlak a bezmála pět hodin se trmácet opačným směrem, abych teprve pak za hodinku letu přistál v Madridu. Kdybychom někomu z našich dávných předků chtěli vysvětlit naše počínání, těžko by pochopil nač se nejprve pětkrát delší dobu vláčet cestou, kterou se navíc vzdalují od cíle? Jistěže z hlediska moderní techniky má věc svou jasnou logiku. A právě! Co když je naše lidská existence ustrojena pro zcela jiné rozměry, pro zcela jiná časová rozpětí, a co když toto přirozené podloží technika zakrývá, deformuje? Je pohyb, čas a prostor, který nám vnucuje technika tou rovinou, z níž plně rozumíme tomu, co znamená být ve světě? Co když nás tu účel technické rychlosti a pohodlnosti zatahuje do světa nepřiměřených rozměrů, příliš úchvatných požitků, jimiž nedokážeme zachytit podstatnou zkušenost našeho života? Je to svět shonu a spěchu, tlak techniky, která se mi tu nabízí v přesně stanovenou dobu příjezdem jediného dopravního prostředku, do něhož se musím dostat. Jsem poslušnou součástí chladně fungující mašinérie a musím se přizpůsobit. Moderní myslitelé, včetně umělců, označují stav, kdy je člověk z různých důvodů nucen jednat v rozporu se svou původní přirozeností, stavem odcizení. První, kdo si tento problém zřetelně uvědomil byl dánský existencialistický myslitel Søren Kierkegaard, v literatuře zachytil sugestivně tentýž problém Franz Kafka. Abychom neupadli do laciné a dnes často slýchané kritiky všeho, co s sebou přináší moderní věda a technika, musíme uznat, že jejich vymoženosti jsou už pro soudobé lidstvo nezbytné: a budou to zřejmě zase jen ony, co se bude moci stát i základem pro řešení budoucích globálních problémů lidstva. Potíž je v něčem jiném: každá věda má omezený okruh zájmů

Snad je zřejmé, že existují stránky okolního světa, ale i našeho vlastního života, které nelze zachytit jedním pohledem, z jednoho stanoviska a pro jediný účel. Vrátime-li se k tomu, co jsme řekli výše, můžeme říct: naše odcizení a naše obavy plynou právě z toho, že zřejmě pomíjíme nějakou důležitou, nám často skrytou a nepochopitelnou stránku reality. Není tomu na vině věda, ani technika, ale to, že se v našem způsobu života a popisu světa hluboce zakořenil jen jeden z možných přístupů, že přímo cítíme jeho nedostatečnost, ale neumíme si ji zdůvodnit a neumíme ji ani překonat. Jeden typ vědy a jeden typ techniky proměnily se na brýle, které si moderní člověk důvěřivě nasadil, ale bez nichž nyní, když zjišťuje omezenost takového počínání, už nic nevidí. Nebylo by proto zapotřebí pěstovat i takové vidění světa, kterému by (pokud možno) hrozilo co nejméně takové zúžení? Nebylo by zapotřebí nějaké "vědy", která

by měla takovou povahu, že by způsob, jakým se táže po světě a našem životě v tomto světě, už byl přímo založen na zpochybňování všech jednotlivých hotových faktů, na hledání celkových souvislostí? Asi je ovšem zřejmé, že toto hledání "celku" muselo by odpovídat povaze samotného světa. Kdyby měl být tento celek jen souhrnem všech vědomostí z dílčích věd, byl by to zase celek umělý a byl by jen znásobením či potvrzením nebezpečné jednostrannosti. Z našeho pocitu ohrožení a stavu odcizení bez dlouhých důkazů plyne, že jsme takový přirozený celek světa respektovali dosud nedostatečně – ač přitom nějak sám, svébytně a zatím skrytě, existuje. Ostatně: zkusme se ještě zamyslet nad jednou prostou skutečností. Při svém přirozeném pobývání mezi věcmi jistě každý z nás mnohokrát učinil zkušenost, že věci se nám samy od sebe nepodávají úplně a hotově. Ale ono to není způsobeno jen tím, že je vidíme z jedné strany (že například nevidím zadní stranu domu, před nímž stojím): ta neúplnost má daleko širší význam. My jsme tuto neúplnost museli kdysi dávno pochopit jako základní problém – protože jsme bytosti, které se dokážou divit, a které se proto dokážou tázat! Kdo vlastně jako první formuloval lidskou otázku? Co znamená, když vyslovím tu podivuhodnou větu: "Co je to?" Uvědomujeme si vlastně, že v takto položené otázce je nutně obsaženo jakési základní neuspokojení, jakási základní zkušenost něčeho neúplného? Ale kterýsi první člověk, který se takto dokázal zeptat, nemohl být trápen nedostatečností pouze jedné věci: musel už mít jakési vnitřní porozumění pro to, že je vůbec v povaze všech věcí, nabízet se neúplně, a tak nás vlastně provokovat. Údiv a otázka jsou důkazem, že zároveň nějak patříme k tomu "neúplnému", ukrytému, nezjevnému, že je nám dáno pít se po něm, pronásledovat je. A tak, když se fyzika ptá: "Co je elektrický odpor?" když se biologie ptá "Co je bílkovina?", když se historik ptá "Co je Francouzská revoluce?", je v každé z těchto otázek spolu obsažen ten prapůvodní a důležitý údiv, údiv z dimenze, která provokuje k hledání, která upozorňuje na omezenost všeho daného, ale též na to, že této omezenosti musíme už jako lidské bytosti nějak rozumět, formulujeme-li kvůli ní své otázky. Takže už jen prosté vysvětlení, co to znamená, že se člověk vůbec umí tázat a divit (což je předpoklad každé vědy), si nutně žádá uznání oblasti čehosi, co každou dílčí vědeckou otázku umožňuje, nač každá taková otázka musí už vlastně spoléhat, ale co ona sama, zaměřená na určitý konkrétní problém, není zároveň schopná zodpovědět. Můžeme tedy po této veliké oklice vyslovit první tvrzení: svět, v němž žijeme, není jen souhrnem jednotlivých věcí a událostí a nemůže být tedy popsán jen z pozice těch věd, které se těmito věcmi či událostmi zabývají. Svět má zcela reálně svou stránku skrytou, nezjevnou a nevyčerpatelnou prostým popisem jednotlivých daností. Přitom se ukazuje, že máme jistou zkušenost o této skryté, a ne jednotlivé stránce světa, neboť dílčí vědecký pohled na svět a jeho technické zvládnutí nás neuspokojují, ba ohrožují, a kromě toho každá otázka, kterou můžeme vyslovit

předpokládá porozumění tomuto skrytému celku. Bylo by tedy možno vyčlenit takovou "vědu", která by se právě touto skrytou, ale jistým způsobem zakoušenou, a tedy přece se nějak ukazující stránkou světa zabývala. Je ihned zřejmé, že by to nemohla být věda podobná vědám tradičním, protože by musela používat nejen jiné metody, ale musela by se zásadně a trvale zaměřovat i na zcela jiné problémy. Touto vědou je filosofie. Není ovšem pouhou pořadatelkou dílčích věd: filosof nemusí být (a ani být nemůže) zároveň fyzikem a biologem, historikem a

sociologem, přesto však může zkoumat svět v celku, v té podobě, která není dílčím vědám přístupná.

Celek světa, který je vždy víc než souhrn jeho částí, ač je v nich zároveň obsažený a ač se v nich nabízí, má zásadně tu povahu, že umožňuje jednotlivým jsoucím věcem především to, aby byly-uděluje jim bytí. Filosofie je potom rozumově kritickým tázáním po bytí, jeho povaze a smyslu. Proto je její základní disciplínou tzv. ontologie-nauka o bytí. Jako první to přesně formuloval jeden z největších filosofů historie – Aristoteles ve své Metafyzice:

„Jest druh vědy, jež zkoumá jsoucno jako jsoucno a to, co mu o sobě náleží. Tato věda není totožná se žádnou takzvanou vědou zvláštní. Neboť žádná jiná věda nepojednává obecně o jsoucnu jako jsoucnu, nýbrž každá si z něho vybere určitou část a zkoumá určení, jež jí náleží, jako například vědy matematické. Ježto však hledáme počátky a nejvyšší příčiny, jest zjevno, že musí jako počátky náležet určité přirozenosti o sobě. Jestliže tedy badatelé, kteří hledali prvky toho, co jest, hledali ty počátky, musí také ty prvky náležet jsoucnu nikoli mimochodem, nýbrž pokud jest jsoucnem. Proto je také našim úkolem, abychom zkoumali první příčiny jsoucna jako jsoucna.“ (Met.1003a)

Dělení filosofie může probíhat na základě různých kritérií. Nejběžnější dělení je tzv. tradiční (tj. metafyzika – „první filosofie“, nauka o základech bytí; logika – nauka o správném myšlení, řeči a argumentování; etika – nauka o správném jednání).

Jiné dělení je na teoretickou filosofii (metafyzika a ontologie – o celku bytí, o jeho počátku, povaze a smyslu; logika – o správném myšlení, vyvozování a argumentování; teorie poznání (epistemologie, gnoseologie) – o možnostech a podmínkách poznávání; filosofie vědy – o podmínkách, metodách a cílech vědy; filosofie jazyka – o vztahu jazyka k myšlení a skutečnosti, o komunikaci. A dále na praktickou filosofii (etika – o správném jednání a morálce; metaetika – o zdůvodnění morálky a etiky; estetika – o vnímání, umění, kráse a vnímání krásy; axiologie – o hodnotách a hodnocení).

Hraničními filosofickými disciplínami jsou např. dějiny filosofie – pojednávající o filosofech, filosofických školách a směrech minulosti; filosofická antropologie – zabývající se učením o člověku, jeho možnostech a společnosti; filosofie dějin – věda o dějinných procesech a tendencích, o jejich smyslu; filosofie náboženství – vysvětlující z filosofických pozic problematiku Boha, náboženství a mravnost; filosofie práva – neboli učení o spravedlnosti, o smyslu a cílech práva; filosofie výchovy – pojednávající o výchově a vzdělávání, o úloze učitele a školství; politická filosofie – zabývající se učením o občanovi a svobodě, o vládě a státu.

A k tomu zde máme celou řadu různých základních koncepcí: atomismus vs. holismus, monismus vs. dualismus a pluralismus, materialismus vs. idealismus, empirismus vs. racionalismus vs. iracionalismus, nominalismus vs. realismus, antropocentrismus vs. biocentrismus humanismus, naturalismus, pozitivismus a novopozitivismus, pragmatismus, psychologismus.

Klíčová slova a pojmy k zapamatování

Filosofie, ontologie, gnoseologie, etika, údiv, skepse, ideologie, Tháles, Sókrates

Obsah přednášky

- Prvním problémem, který se ukazuje ve filosofii jako nejdůležitější, je otázka, jak mohou jednotlivé věci, události jednotlivá jsoucna, vůbec být: co to znamená, že něco jest právě zde a právě tak, a jaký vztah má toto jeho bytí k něčemu jinému. Jádrem filosofie tvoří disciplína, kterou nazýváme **ontologie- nauka o bytí**.
- Dalšími základními disciplínami filosofie jsou **gnoseologie (noetika, epistemologie) – nauka o poznání** a **filosofická antropologie – nauka o podstatě člověka**, s níž je spjata **etika – nauka o správném jednání**. Postupně vznikaly disciplíny doplňkové a pomocné, z nichž mnohé se osamostatnily do svébytných oborů a disciplín např.: **logika, estetika, sociologie, politologie, filosofie vědy, filosofie dějin, dějin filosofie** apod.
- Filosofie stojí na samém počátku rozumově vedeného lidského poznání a je tak zdrojem všech ostatních věd; vznikla v klasické podobě v Řecku v 6. stol. př.n.l. A její název odráží úctu, kterou měli první myslitelé k lidskému poznání a úkolů, kterého očekávají – znamená doslovně **lásku k moudrosti** (PHILEIN – milovat; SOPHIA – moudrost).
- Základní literatura a další informační zdroje.

Kontrolní otázky k tématu

- Zažili jste ve svém dosavadním životě událost, která tě přiměla k “filosofické” úvaze?
- Spatřujete v jednotlivých přírodních nebo společenských vědách nějaké problémy, při jejichž řešení už by měla podle tvého názoru pomáhat filosofie?
- Četli jste v poslední době nějaký román, případně viděl nějaký film, který tebou hluboce otřásl a pomohl změnit pohled na svět?

Úkoly k samostudiu

- Můžeme k filosofii počítat například astrologii? Kladnou i zápornou odpověď se pokus zdůvodnit?
- Co je filosofie pro vás? Je to vážená, ale pouze teoretická disciplína? Může mít filosofie praktické důsledky?

Základní zdroje ke studiu

ANZENBACHER, A.,: *Úvod do filosofie*, Praha: SPN 1991. ISBN 80-04-26038-1
BLECHA, I.,: *Filosofie*, Olomouc: Nakladatelství Olomouc 1994. ISBN 80-85572-88-5
SAPÍK, M.,: *Filosofie: Kapitoly z dějin filosofie a antropologie*, Praha: UJAK 2007. ISBN 978-80-86723-33-4.
ZAMAROVSKÝ, V.,: *Řecký zázrak*. Praha: Máj, 1972. ISBN 305-22-8.6 23-123-72

Metafyzika a ontologie

Anotace

Filosofie musela urazit určitou cestu, než si uvědomila, že jejím základním problémem je otázka po bytí. Lépe řečeno: formulovala zpočátku tuto otázku oklikami a bez přesně vymezeného pojmu bytí. Zkusme se zamyslet, jak asi toto první tážení mohlo vypadat. Musíme poněkud více improvizovat, protože z nejstarších dob se nám zachovaly jen kusé zlomky filosofických textů, které je dnes velmi obtížné přesně interpretovat. Každá otázka, jak už víme, je výsledkem jakéhosi zážitku nesamozřejmosti: Jako to? Proč? K čemu? - tak se může tázat jen ten, kdo náhle zjistí, že to, co je před ním, co se mu ukazuje, není všechno, že se tu náhle musí předpokládat něco navíc, co však ihned není vidět, co je skryto. Co nás asi může nejprve napadnout, budeme-li se zajímat o povahu tohoto skrytého? Musí být nějak odlišné od toho, co skryto není. A co je nejnápadnějším (a tedy asi nejvýznamnějším znakem) tohoto odkrytého, přítomného, nápadného? Rozhlédněme se kolem sebe: když jen trochu posečkáme a budeme schopni se dívat nezaujatě, všimneme si jistě pohybu a proměnlivosti toho, co nás obklopuje: oblaka plují po obloze, strom se kýve ve větru, po ulici jde člověk, zazní křik ptáka, pocítím chlad ztratím náhle se vynořivší myšlenku. Dům naproti ovšem stojí a nehýbe se, jeho barva se však mění ve svitu slunce a z vyprávění vím, že tu před lety nestál. A vím také, že když bude dům zbourán, bude možno postavit z téhož materiálu jiný: podobně je tomu i u ostatních věcí či jevů – pole plodí každoročně obilí, ptáci na jaře pravidelně přilétají, každý den musím znovu jíst. Ale právě to, co se opakuje, co tedy nějak podivně trvá, není ihned zřejmé – zároveň je však lze prokázat jedině z pozorování toho, co je proměnlivé. Pohyb a proměnlivost – to je to, čím jednotlivé věci a jevy jsou, čím se ukazují, čím na sebe upozorňují, čím se určují ve vztahu k jiným věcem. Tedy ono tušené skryté umožňuje, že se věci a události mohou vyskytovat. Ale samo, aby toho bylo schopno, se vyskytovat nemůže, musí být tedy něčím neproměnným, trvalým, co všemu ostatnímu předchází.

Proto v této přednášce rozebereme počátky západoevropského filosofického myšlení. Časově se jedná o období mezi 7. a 5. stoletím př. n. l., období, kdy začíná velký rozmach řeckých měst a námořního obchodu ve velké části Středozemního moře, který vedl k zakládání kolonií, zejména v dnešní Itálii a na Sicílii, v tzv. „velkém Řecku“.

Ve městech tak žili vedle sebe lidé různého původu a různých kultur. I když se běžně dorozumívali řecky, nepřijímali jako samozřejmou autoritu tradiční řecké mýty, na nichž do té doby stála společenská soudržnost řeckých obcí.

V setkání s jinými kulturami a učením tak začaly vznikat pochybnosti o Homérově či Hésiodově výkladu světa. Za první řecké filosofy považujeme myslitele, kteří mytologický výklad světa kritizovali či odmítli a snažili se svět vysvětlit rozumově, z určitých principů. Xénofanés kritizoval jak tradiční antropomorfismus řeckého náboženství, tak i jeho polyteistickou podobu. Je příznačné, že tito kritičtí autoři žili většinou na pobřeží dnešní Malé Asie, na Sicílii a v jižní Itálii čili právě na pomezí tehdejšího řeckého světa. Z děl tohoto období tzv. présokratiků se zachovaly jen zlomky, citáty ve spisech pozdějších autorů.

Présokratičtí myslitelé se snažili najít nějaký princip (arché), z něhož by bylo možné vysvětlit existenci i fungování světa okolo nás bez odkazu na božstvo. Tímto počátkem bylo pro některé číslo, pro jiné některý ze živlů. Tito myslitelé se řadí do několika škol. Nejstarší z nich škola Mílétská, reprezentovaná jmény Tháles, Anaximandros a Anaximénés hledala arché v materiálním principu (voda, neomezené, vzduch). Pythagorejci považovali za princip světa okolo nás číselné vztahy a atomisté určili dva principy atomy a prázdno, ve kterém se atomy pohybují a spojují do viditelných věcí okolo nás.

Mílétská škola: Prazáklad všeho vědění a zjevování nazývali Řekové ARCHÉ a chápali jej jako jednoduchou pralátku, jako něco, co je počátkem, koncem i vše prostupujícím principem. ARCHÉ bylo prvotním nepřesným označením bytí. Názory na podobu ARCHÉ se u prvních řeckých filosofů různily. THALÉS (624-546 př. n.l.) za ni považoval vodu, ANAXIMENÉS (zemř. asi 525 př. n.l.) zase vzduch. Složitější představu, vyznačující se vyšším stupněm abstrakce a filosofické spekulace, měl HÉRAKLEITOS (540-480 př. n. l.): základem všeho byl oheň, chápáný ovšem spíše jako symbol pro věčně se měnící a, přesto všechno trvale prostupující princip, vzněcující se a uhasínající, povzbuzující střetávání protikladů, boj, a držící veškerenstvo v napjaté harmonii – LOGU. Poněkud zvláštní, ale pro další vývoj velmi významný, názor na povahu ARCHÉ měl ANAXIMANDROS (610–547 př. n. l.). Ten si dokázal jako první položit daleko náročnější otázku. Totiž např. představa vody jako ARCHÉ je dost jednoduchá, a protože je příliš úzce vázána na naše smysly, nemusí být spolehlivá, platná pro veškerou naši zkušenost. Zkusme se proto raději ptát jinak: Co určuje povahu jednotlivých věcí daleko obecněji a trvaleji, než např. voda nebo vzduch? Zřejmě především to, co je umožňuje odlišit, vymezit vůči ostatním jsoucům, co je individualizuje. Tedy základní formou pomíjivě a smyslově věci je mez: PERAS – její hranice, to, že někde končí a někde začíná (prostorově i časově). Ptáme-li se potom po ARCHÉ a požadujeme-li, aby se lišila ode všeho jedinečného, a přitom je držela společnou vlastností, musí být její základní povahou nevymezenost, neomezenost – APEIRON. V nejvyšším možném zobecnění vskutku z pralátky mizí vše, kromě vlastnosti, že je neomezená. Anaximandrov pojem APEIRA provokoval další myslitele: výrazně v jeho stopách šli soukmenovci a žáci PÝTHAGORA (570-490 př. n. l.) Co nemá vnější meze přece je v sobě omezeno, může být jedině bod: a jeho PERAS spočívá v tom, že je jeden. Ale úvaha o jednotce má smysl jen na pozadí mnohosti. Oborem, který nejlépe rozkrývá problémy jednotky a mnohosti, je ovšem matematika, a tak byl Pythagoras a jeho škola první, kteří vsunuli na místo hledané ARCHE čísla. Veškerenstvo se dá převést na číselné vztahy a poměry: neboť ty nejlépe vyjadřují základní dvojici – PERAS – APEIRON. Tak například dvojice pojmů lichý sudý také vyjadřuje vztah PERAS-APEIRON. Když budu kolem

bodů jako jednotky klást lichý počet dalších bodů, bude se mi vždy vytvářet sice vzrůstající, ale stále týž tvar – čtverec. Lichost je tedy založena na omezenosti. Naopak při sudém počtu bodů kolem výchozí mnohosti (dvojky) vznikne pokaždé tvar jiný: sudá nemá omezení, je proměnlivá. Co je proměnlivé, je nevyzpytatelné, nejisté, neklidné, a tak na straně neomezena přibývají další pojmy, jako pohyb, zlo, žena, zatímco na straně omezena klid, dobro, muž ap. Magicky všezahrnujícím číslem se pythagorovcům jevílo číslo 10. Deset je totiž minimální počet bodů, jejichž součtem lze zajistit konstrukci vesmírného prostoru. Potřebujeme k tomu bod (1) přímkou jako lineární spojnici dvou bodů (2), trojúhelník jako plošnou spojnici tří bodů (3) a jehlan jako prostorové spojení čtyř bodů (4) přičemž právě $1 + 2 + 3 + 4 = 10$.

Přírodní filosofie hledala povahu celku světa v různých podobách základní pralátky – ARCHÉ. Co přitom bylo zřetelně vidět, bylo podvědomé úsilí pojmut ARCHÉ jako něco, co sice jednotlivá jsoucna zakládá, ale co se od nich přesto nějak liší. Odlišování se však stále opíralo o smyslově vnímatelné vlastnosti. Dokonce i Anaximandrovo APEIRON či Pýthagorejský bod jako jednotka jsou jako maximální abstrakce přece obtěžkány zbytky smyslového názoru: jejich základním rysem je, že udělují tvar, rozměr, mez, tedy stále jen to, co umíme vnímat. A tu se můžeme zeptat: nelze jít ještě dále? Neboť kde jsme to při takovém postupu vlastně zůstali? Zachytili jsme podstatu světa skutečně spolehlivě? ARCHÉ by měla být správně jen jedna: jak je možné, že různí filosofové došli k různým představám o její povaze? Cožpak to záleží na naší libovůli, dojdeme-li jednou k tvrzení, že ARCHÉ je voda; podruhé, že je vzduch, potřetí, že je číslo? Jak se však zbavit vlivu naší smyslové zkušenosti? Jak dojít k jediné ARCHÉ, abychom měli jistotu, že je to právě a jediné ona, platná pro všechny jednotlivé věci a v nich se vyskytující?

Protože ARCHÉ byla u přírodních filosofů chápána nejednotně, a protože jí byly přiznávány vlastnosti, které ji činily příliš závislou na našem smyslovém vnímání, bylo potřeba znovu se nad ní zamyslet. Tohoto úkolu se ujali tzv. eleaté (elejská škola). Jejím zakladatelem byl XENOFANÉS (asi 570-477 př. n.l.), ostrý odpůrce starého Řeckého náboženství a tvůrce představ o nehybném a věčném světě s nadřazeným Bohem kulovité (tj. dokonale sebe sama vymezující) povahy. Hlavním představitelem eleatů byl však PARMENIDÉS (540-480 př. n. l.), který se začal na povahu světa tázat s takovou odvahou, že ho to v očích mnoha historiků filosofie činí prvním skutečným filosofem.

Parmenidés se přidržel základního postřehu: i když musí být možno odvodit nějak ARCHÉ z našeho běžného smyslového poznání, nesmí mít smyslovou povahu. Musíme tedy odlišovat dvě oblasti: oblast míněn, pouhého názoru, které zachycuje vždy jen proměnlivé, nestálé a je tak vlastně jenom zdáním (řec. DOXA), a oblast skutečného vědění a myšlení (EPISTÉMÉ), jímž lze dosáhnout pravdy. Takže nyní pátrejme spolu s Parmenidem: Když v oblasti DOXA cítím vůni růže, pak spolu také nutně vím, že tato růže tu jest. Ale jenom její vůně není přece tím, co by zaručovalo její přítomnost zde a nyní. Tedy to, že růže může být, není, způsobeno její vůní, i když se to zároveň nějak v její vůni prozrazuje: Podobně je tomu i se složitějšími jevy. Například se vznikem a zánikem věcí. Vidím-li, že něco zaniklo pak proces zániku je něco podobného jako vůně růže. Zánik vypovídá cosi o způsobu bytí toho, co zaniká, ale není sám

tímto zanikajícím, ani jeho vlastností. Bez zániku věci však by nebylo možno pochopit zřejmou skutečnost, že věc jest! V oblasti pouhého mínění tedy umíme o tom, co způsobuje bytí věcí, říct vždy pouze něco negativního: že je to ne-vonící, nezanikající, ale i např. ne-horké, ne-modré, třeba i ne-omezené (jak to přece tvrdil zrovna Anaximandros). Kdyby však povaha toho, co jest, měla být souhrnem všeho, čím v jednotlivostech není, dostali bychom se v pozici mínění do podivného rozporu. To, co jest bychom popisovali tím, čím není. Ale tento rozpor nám teprve otevírá oči: neboť teprve teď se lze pustit do dalších úvah. Jenže ty se už nemohou pohybovat v oblasti pouhého mínění, ale v oblasti myšlení, které umí toto mínění kriticky prověřovat, a tak dojít nikoli ke zdání, ale k pravdě. To, co jest, nemůže být založeno něčím, co není, protože to, co není, je nic: a nic ze své vlastní povahy nemůže být (a nemůže tak způsobovat něco, co jest). Zdá se nám ta úvaha zmatená? Snad ano, ale co si počít, když se nabízí prostě z toho, že se odvážíme některé věci domyslet až do konce. Ostatně: všichni jsme někdy říkali slůvko "nic": Nic mě nebolí, nic tam nebylo apod. Ale nic není – jak můžeme o nic vůbec něco říkat? Nic není a my přesto máme jeho pojem? Jak je to možné? Parmenidés by řekl: to je vinou našeho zmateného mínění, kde se nám právě pořád plete jsoucí a ne-jsoucí dohromady. Musíme být filosoficky přísní a tomuto zmatení učinit přítrž: řekněme konečně jednou nic prostě není a nemůže být v žádném případě používáno jako pomůcka pro vymezování toho, co jest. A ještě ostřeji: nic není možno ani myslet! Jakmile myslím, myslím vždy něco. I když toto něco překryji nějakou nicotou, činím tak vždy v rámci tiché domluvy, že je to jen náhradní pojem za to, co jinak neumím pojmenovat, ale co musí být. Nemůže-li být povaha toho, co jest, složena z toho, čím není, pak je neměnným základem všeho fakt, že toto všechno jest, tedy fakt bytí. To je to první i poslední, co můžeme o světě říct, co spočívá v jeho základu: že jest a nemůže nebýt, protože ne-bytí neexistuje. A z toho dále plyne: naše poznávání je poznávání tohoto bytí. Neumíme a ani nemůžeme myslet nicotu, nebytí. Už tím, že myslíme, myslíme bytí. Myslet a být je totéž. A protože bytí nemůže nebýt, je toto bytí jediné a neměnné, nemůže mít hranice, (neboť to, co by bylo za nimi, mohlo by být jen ne-bytím), nemůže mít ani počátek ani konec, nemá kam se pohybovat, protože místo, které by svým pohybem mělo nově zaujmout muselo by být zase ne-bytím atd. Parmenidovy názory vypadají velmi podivné: pokoušely se však vyrovnat s nejtěžším filosofickým tématem problémem bytí a tehdejšími pojmovými prostředky to vůbec nebylo snadné. A je to stejně obtížný úkol i dnes! Parmenidés vlastně jako první pojmenoval ústřední téma filosofie: Teprve jím se definitivně ustálila základní disciplína filosofie – nauka o bytí, ontologie. Název ontologie ovšem Parmenidés ještě nepoužíval – jako odborný filosofický termín ho zavedl až osvícenský německý filosof Ch. Wolff v 18. stol. Zenón Parmenidovo učení bylo obtížné a neobvyklé. Ve své ráznosti muselo popřít pohyb, změnu a vývoj: bytí muselo být nehybné, aby se nemohlo měnit v nebytí. Parmenidovi přispěchal na pomoc jeho žák ZENÓN Z ELEJE (490 až 430 př. n.l.). Protože bytí podle Parmenida může být jen jedno, nevzniklé a především nehybné, snažil se snést důkazy o nemožnosti pohybu (tzv. Zenónovy aporie). Uveďme si pro zajímavost dvě. aporie: letící šíp a Achilleus a želva. Když vystřelíme z luku šíp, předpokládáme, že se pohybuje, letí vzduchem. Jistě ovšem na jeho dráze musí platit, že během svého letu projde nutně všemi body své dráhy. To znamená, že zvolíme-li si kterýkoliv bod, musíme najít aspoň jeden (a on bude pouze jeden) okamžik, v němž se v tomto bodě bude šíp nalézat. A šíp se v tomto bodě musí vskutku nalézat,

on tam musí být přítomen. Stejně tak v sousedním bodě a ve všech dalších. Let šípů sestává tedy z řetězce jednotlivých výskytů v jednom bodě. Jak může ovšem součet (třebas nekonečných) "stání" dát dohromady plynulý pohyb? Šíp se tedy ve skutečnosti pohybovat nemůže a jeho let je jen klam. Představme si závody želvy s rychlonohým Achillem. Oba poběží po stejné dráze, želva však bude moci vyběhnout s určitým náskokem, který bude činit, dejme tomu, sto metrů. Zdá se, že když, vyběhnou oba "závodníci" ve stejném čase, Achilleus brzy želvu dohoní a bude se jí moci dotknout. Jenže: dříve, než Achilleus proběhne dráhu, která ho dělila od místa startu (bod A) želvy, posune se želva o nějaký kus dále (do bodu B). Tato vzdálenost nebude velká, třeba pouhý jeden metr. Ale vzdálenost to je. Bude tedy Achilleus potřebovat přece jen nějakou dobu, než tuto novou vzdálenost proběhne (i když to bude doba velmi krátká), a za ten okamžik se nutně želva opět posune (do bodu C). Mezi B a C teď sice budou už jen centimetry, nicméně jistá dráha to bude: a Achilleus bude muset zase spotřebovat nějaký čas k jejímu zdolání. Budeme-li vskutku důsledně držet logiku naznačeného postupu, želva bude vždy Achilleovi unikat: vzdálenost se sice bude donekonečna zmenšovat, nikdy však nemůže zmizet (neboť prostor je donekonečna dělitelný) a Achilleus bude mít před sebou vždy (byť čím dál menší) kousek k překonání a bude k němu potřebovat čas, který využije želva k dalšímu postupu. Tedy rychlonohý Achilleus želvu nikdy nedohoní. Zenónovy aporie nechtěly být možná tak naivní, aby vyvracely realitu pohybu. Chtěly pouze prokázat, jak chatrné je naše pojetí pohybu, když si ho vlastně neumíme vysvětlit. Dlužno podotknout, že Zenónovy aporie byly vděčnou výzvou, o jejíž řešení se pokoušela celá plejáda myslitelů (počínaje už Aristotelem).

Zenónovy aporie jsou ve zřejmém rozporu s naší každodenní zkušeností: nicméně svou obratnou formulací podnítily aspoň otázku po tom, jak tedy správně zachytit v našem myšlení pohyb, nemáme-li upadat do takovýchto rozporů. Na to není snadná odpověď ani dnes. Permenidovy následovníky trápila právě otázka: jak v koncepci světa zachránit pohyb? A jak zachránit mnohost z jednoho nehybného jsoucna není možné zdůvodnit, že věcí je mnoho! Snad právě obtíž tohoto problému vnukla řeckým myslitelům geniální nápad: co když mnohost a pohyblivost je právě samotným základem světa? Co když není jedna kompaktní ARCHÉ, ale více elementů, které jsou vůči sobě v jakémsi přirozeném napětí, a tak se vzájemně ovlivňují, což může způsobovat jejich proměny a pohyb? Tak se zrodil slavný řecký atomismus: jeho předchůdci byli EMPODOKLÉS (asi 490-430 př. n. l.), který uznával čtyři živly (zemi, vodu, vzduch a oheň, které jsou sjednocovány silou Lásky a rozdělovány silou Nenávisti), a ANAXAGORÁS (asi 500-428 př. n. l.), který předpokládal existenci nekonečného množství vzájemně odlišných prvků-semen, které v jejich dění řídí rozum – NÚS. Vrcholným představitelem atomismu a prvním filosofickým systematikem byl však až DÉMOKRITOS (asi 470 až 360). Základní částice světa nazval atomy (od řeckého atomoi – nedělitelný) a předpokládal, že se atomy neustále pohybují v prázdném prostoru (tedy něco, co bylo pro Parmenida nemyslitelné), vzájemně se zachycují, takže se shlukují a vytvářejí jednotlivě viditelné věci. Shlukování a rozpadání atomů nepředpokládá žádný zásah z vnějšku – pro Démokrita se celý děj odehrává na principu tíže s železnou nutností. Démokritem končí tzv. před Sokratovská filosofie. Byla obdobím úžasné odvážných dohadů o povaze světa a množství

jejích dílčích objevů zůstalo podnětné dodnes (např. právě Démokritova atomová teorie byla geniálním předpokladem, na nějž mohla navázat moderní fyzika). Zároveň už také lépe vidíme to, jak se z filosofických otázek rodí otázky dílčí a jak postupně vznikají zárodky speciálních věd: fyziky, biologie, matematiky apod.

V parmenidovské tradici ontologie pokračují i ti nejslavnější z řeckých myslitelů Platón a Aristoteles. Jaký byl Platónův myšlenkový postup? Vidím-li nějakou věc (např. tabuli), vidím ji ve změní smyslových kvalit, dojmů a mínění. Jestliže nemůže tato změť činit věc věcí, nemůže být jejím bytím. Vidím-li jakoukoliv jinou tabuli (jiného tvaru, velikosti, barvy), přesto vidím opět tabuli. Vím stále, že jde o tabuli. Z toho jsou možné jen dva závěry: za smyslovými jevy musí existovat cosi stálého, co trvá – esence, bytnost tabule, něco, co je tu, avšak co není přímo viditelné. A to, že víme o této esenci (že si představu tabule můžeme kdykoliv zpřítomnit), je dokladem toho, že v nás musí být orgán, který je nositelem tohoto vědění i mimo smyslovost – to je duše. A dále: ví-li duše o esenci věcí, ale nemůže-li o ní vědět skrze smyslové dojmy, musí být vázána na cosi, co jí cestu k esencím za jednotlivá jsoucna umožní, a toto cosi musí být zároveň příčinou a základem samých věčných esencí, když jsou jeho výrazem. Platón zavádí pojem idea: je to nadsvětelný vzor esencí jednotlivých věcí. Esence mají účast na těchto idejích a jsou takto základem smyslových jsoucnů. Naproti tomu naše já zakouší smyslová jsoucna vnímáním a utváří si o nich prosté mínění, zatímco průnik k pravdě bytí a k pochopení, jak je založeno a co je jeho základní povahou, je možný jen oklikou přes zření idejí. Toho může být naše duše schopna, pokud se v tomto zření dostatečně procvičí odvratem ode všeho smyslově zkreslujícího. Platón si vypomáhá učením o nesmrtelnosti lidské duše a o tom, že v sobě před svým vtělením měly duše možnost zřít ideje v čistém stavu a že nyní, dočasně uvězněny v těle, se na tyto ideje mohou rozpomínat. V pozdějších Platónových spisech jsou ideje vzájemně provázány, stupňují se, a protože každé jsoucno spěje k udržení své jsoucnosti, což je pro ně dobré, je nejvyšší ideou účelová idea dobra. Tam, kde je jsoucnem ztělesněna, vzniká krása. Spění k dobru, touha po dobru a kráse je ERÓS ("platónská láska").

U Platóna jde o zcela poctivé úsilí o tematizaci bytí jsoucího, zároveň však jako daň tomuto monumentálnímu výkonu je bytí zachyceno jen ze své jedné stránky, totiž jen z té, již umí být přítomno před naším zrakem, resp. z té stránky, jaká se při prvotním údivném zastavení nabízí nejprve: to jest jako stálá přítomnost, trvalost. Platón nadhodnotil nazíravý postoj k bytí jsoucího. Chce mít bytí takové, aby je bylo možno zřít. Ostatně, pojem idea (též EIDOS) znamená vskutku "vzezření", "vzhled". Takto pojaté zření vyžaduje, aby to, co má být zřeno, bylo drženo před zrakem. Tušení rozdílu bytí a jsoucna, které je podkladem tázání se, je tak zúženo na prosté rozlišování něčeho, co je smyslově jsoucím, a něčeho, co je "jsoucím jaksi více, zřetelněji". Bytí je pojímáno pouze jako "nejvyšší jsoucno" a pojmový rozdíl mezi jednotlivým jsoucnem a jeho bytím jen jako větší "dokonalost" jsoucna samého. Často se v moderní filosofii poukazuje na to, že Platónem pronikla do evropského myšlení právě (na začátku zmiňovaná) vizualita: evropské myšlení je posedlé touhou po tom, vidět a "prosvětlovat", "vysvětlovat", "objasňovat", činit zřetelným, "evidentním. Kořen naší současné racionality a přístupu ke světu spočívají možná vskutku zde.

Řešení, k němuž dospěl Platón, vyvolávalo ovšem znepokojující otázky. Ideje mají být absolutně samy sebou, pak ale nemohou nikam poukazovat, pak je ovšem podivné, jak to Platón činí, připisovat jednotlivinám vlastnost jakési účasti na těchto idejích. Bráno do důsledku, na idejích tak, jak mají být, nemůže mít nic jiného podíl! A představa autonomní duše, která kdysi dávno zřela jas idejí – to je zřejmé východisko z nouze, aby bylo možno vyhnout se nepříjemné zátěži smyslovosti. Budiž: za smyslovými jevy bude jistě cosi skryto, co tvoří jejich "podstatu", ale nebude možné najít tento základ skrze smyslovost samu? Proč by právě výzkum jednotlivých jsoucen nemohl vést k úspěchu? To ale znamená oprostit se od úvahy o tom, že podstata věcí (to naše stále nově hledané bytí jsoucího!) musí být nedotknutelná, samostatná, jasně zářící. Znamená to nechat se nejprve vést zcela přirozeným (přírodovědeckým!) průzkumem světa a pokusit se najít mezi jsoucný takové atributy, které by byly všem nějak společné a které by dokázaly poukazovat na něco, čeho jsou stavem nebo výrazem.

O takový průzkum se pokusil Platónův žák ARISTOTELÉS. dodnes jeden z největších myslitelů všech dob. Vybaven bohatými přírodovědeckými znalostmi a obdařen porozuměním, které si dokázalo všimnout všestranně smyslových jsoucen, získal přesvědčení, že hledané bytí lze vykázat ze smyslové zkušenosti a že nebude nutno předpokládat samostatný svět idejí. To ovšem znamená, že by bytí mohlo být odhaleno právě v pohybu jsoucen, tedy tam, kde ho nikdo předtím odhalit nedovedl. Aristotelés je tak především myslitelem pohybu, ovšem pohybu ontologického. Dokázal spojit dynamiku hérakleitovského dění, jemuž ovšem hrozila suspenze v naivní živelnosti, a ontologické myšlení Parmenidovo, jemuž zase hrozila abstraktnost a absolutizace (do jisté míry potvrzená Platónem) Aristotelův pohled směřoval k oné diferencii, jež umí poukazovat na bytí skrze pohybující se jsoucnost: nikoli mimo ně či s jeho úplným vyloučením. Pro Aristotela tedy není pohyb a změna čímsi podřadným, dokladem nějaké nedokonalosti či klamu. Je uskutečněním něčeho, co pohyb potřebuje k tomu, aby se projevilo. Proto nutně i to, co by snad mělo trvat, být neproměnné a nehybné, může mít smysl jen vůči něčemu, co v této chvíli už netrvá, co je zbaveno přítomnosti, výskytu, podoby, co tedy ani nelze zřít (aspoň tak, jak jsme schopni zřít my), ale co přese všechno nemůže být ničím, co ono vyskytující se potřebuje ke svému výskytu. Hledáme-li tedy něco, co by mělo být podstatou všeho dění, čím bychom mohli obsadit pole nesamozřejmého, odhalující se filosofií, pak touto podstatou (OUSIÁ) nemůže být ani pouze to, co se pohybuje, ani to, co nehybně trvá, ale jednota obojího. To, že tu před sebou vidím tabuli, není dáno tím, že by tatáž tabule měla v nadpozemském světě idejí svůj dokonalý platónský vzor, na němž má účast. Výskyt tabule přede mnou je součástí pohybu, jímž se přede mě v této podobě a v této době dostala. Někdo ji kdesi a kdysi, musel vyrobit, donést ji sem, aby sloužila k nějakému účelu, ba k jejímu výskytu nutně náleží i zrod a růst stromu, z něhož byla vyrobena. To, čemu tabule vděčí za svůj výskyt, za své jsoucnost, je sice už pryč, ale je to stejně důležité jako přítomnost. Bytí lavice je rovnocenně dáno jak tím, čím před časem ještě nebyla, tak tím, čím je teď ve svém uskutečnění. Jednotná podstata všeho jsoucího je spojením nepřítomnosti s přítomností, spojením zbavenosti všeho určitého (STERÉISIS) s tím, co určitost poskytuje, co dává formu, tvar, vzhled (EIDOS). Aby bylo ještě více zřejmé, že stav zbavenosti tvaru je pro bytí jsoucího rovnocenně zásadní jako stav smyslově konkrétní podoby, že se tedy nejedná o nějaké ne-bytí, ale o povahu téže

OUSIÁ, zavádí Aristoteles pro OUSIÁ ve stavu STERÉISIS pojem HÝLÉ (látka) a pro OUSIÁ ve stavu určitosti pojem MORFÉ (tvar). Podstata všeho jsoucího je pak jednotou látky a tvaru. Látka je to, co dostává tvar. Neznačená to ovšem, že by byla principem pouze pasivním. Je nepřítomností tvaru, má tedy možnost a schopnost tvar přijímat, nabízet se tomuto přijímání. Je látkou jen skrze tuto možnost, je pnutím směrem k tvaru. Aristoteles toto vnitřní napětí HÝLÉ nazývá DYNAMIS. Z téhož důvodu je potom i MORFÉ chápána jako ENERGEIÁ (uskutečnění možnosti). Bytí jsoucího není, jak vidět, pro Aristotela uzavřeným stavem. Je drženo v relativní vnitřní stálosti díky vzájemnému hybnému, působení látky a tvaru, díky (nepokojné dynamice) přechodu možnosti ve skutečnost. Oproti tradici dochází u Aristotela k jistému posunu: ARARCHÉ, kterou hledali před Sokratikové v oblasti, předcházející všemu jsoucímu, klade vlastně Aristoteles do věcí, proměňuje ji v dynamickou podstatu, která se samostatně projevuje. OUSIÁ je průchozí, umí ukazovat dále. Proto, chceme-li obsáhnout celek všeho, co k bytí jsoucího patří, nevystačíme jen s pojmy látka a tvar (ač jsou to principy základní), ale je nutno připočítat také hybnost a účel (tzv. vnější principy). Látka a tvar jsou v neustálém pohybu z možnosti do skutečnosti – v pohybu, který má zjevný směr a cíl (TELOS). V přírodě je zřetelný vývoj od jednoduchých ke složitějším tvarům, zároveň však tento vývoj při pohledu nazpět (provokuje hypotézu) po (existenci) původu takového účelového dění. A tak Aristoteles završuje svůj systém zavedením jakéhosi svorníku, který plní úlohu prvního hybatele (jenž je ovšem sám nehybný) ale i určovatele účelu. Tento "svorník" se nazývá THEOS – Bůh (i když je samozřejmě u Aristotela zásadně odlišný od Boha křesťanského). Jak Aristoteles charakterizuje Boha: Především je to činitel, který je schopen udělovat pohyb: Z toho ovšem plyne, že sám nemůže být v možnosti (jinak by ke svému uskutečňování potřeboval cizí činný princip a nebyl by proto sám výsostným hybatelem), ale ihned už ve skutečnosti, což znamená, že musí být bez látky a že je tedy čistou formou, a takto dokonalý a úplný. Je-li dokonalý, je pro něj jeho vlastní činnost nikoli projevem strádání, nedostatku nebo rozmaru, ale blahem, jemuž nic nechybí. Nejčistším blahem, které je oproštěno od trýzně a tužeb, je ovšem jediné rozjímání. Ale toto rozjímání nemůže být vztaženo na nic vnějšího, neboť by se úplná bytost pnula k něčemu, čím není, a tedy by nebyla úplná. Bůh může proto myslet jen sebe sama, existuje jako myšlení, které je myšlením myšlení. Kategorie Látka, tvar, hybnost a účel tvoří tedy u Aristotela čtyři principy dění. Jsou to příčiny, po nichž je nutno se ptát, klademe-li si za úkol pochopit svět jako celek. Ale z hlediska popisného a klasifikačního lze na skutečnost pohlížet ještě jinak. Jakmile se zajímám o jednotlivá jsoucna, je mým prvním úkolem nalézt takové znaky a rysy, které z nich vůbec jednotliviny činí, to jest, vymezit je vzdor jednotlivinám ostatním. Pak tu nepochybně bude možno najít nějaký určující podklad, bez něhož by věc nebylo možno vymezit (to je tzv. HYPOKEIMENON), a spolu s tím další charakteristické vlastnosti, případy, které 48 49 představují nutné, ale už nepodstatné projevy jsoucna navenek. Pojmovými nástroji k popisu těchto jevů jsou tzv. kategorie a Aristoteles jich uvádí celkem 10: a) podstata, b) kvantita, c) kvalita, d) vztah, e) místo, f) čas, g) poloha, h) vlastnictví, i) činnost, j) trpnost.

První filosofie Fyzikální pohyb je u Aristotela stále nezavršen, ukazuje jakýmsi směrem k jakémusi cíli. Fyzika jakožto věda, zkoumající jsoucna v jejich pohybu, nemůže proto

skutečnost vyčerpávajícím způsobem popsat (to platí pro všechny ostatní přírodní vědy). Má své meze, jež svými metodami a způsobem tázání neumí překročit a v nichž není s to realitu úplně vysvětlit. Fyzika si žádá vědu vyšší, totiž první, která se umí ptát po příčinách toho, co fyzika bere už jako neproblémové východisko – tedy filosofii. Filosofie zkoumá to, nač poukazují fyzikální jsoucna, zkoumá to co je za těmito jsoucný, co je META-TA-FYSIKA. A cože je toto "za"? Víme přece, že ve svém celku je to pnutí k jednotě možnosti a skutečnosti, tedy k plnosti bytí. Filosofie je tedy METAFYZIKOU, a to ve smyslu ontologickém. Jejím hlavním úkolem je zkoumat "jsoucno jakožto jsoucno" - bytí jsoucího: Sám Aristoteles však takto svou filosofii ještě nenazýval. Protože je pro něj jakousi "nejvyšší podstatou" Bůh, a protože ji má na základě dílčích výzkumů filosofie jako první věda zdůvodnit, nazývá Aristoteles své učení ještě teologií. Dělení věd Není divu, že Aristotelův zkoumavý pohled hrál tak významnou roli při diferenciaci věd a vědních oborů. Snaha, nalézt ve všem základní principy, vedla jej nutně k potřebě utřídit poznatky a vymezit různé vlastnosti zkoumaných předmětů. Sám se proto jako první pokusil také o klasifikaci věd: A cože je toto "za"? Víme přece, že ve svém celku je to pnutí k jednotě možnosti a skutečnosti, tedy k plnosti bytí. Filosofie je tedy METAFYZIKOU, a to ve smyslu ontologickém. Jejím hlavním úkolem je zkoumat "jsoucno jakožto jsoucno" - bytí jsoucího: Sám Aristoteles však takto svou filosofii ještě nenazýval. Protože je pro něj jakousi "nejvyšší podstatou" Bůh, a protože ji má na základě dílčích výzkumů filosofie jako první věda zdůvodnit, nazývá Aristoteles své učení ještě teologií. Dělení věd Není divu, že Aristotelův zkoumavý pohled hrál tak významnou roli při diferenciaci věd a vědních oborů. Snaha, nalézt ve všem základní principy, vedla jej nutně k potřebě utřídit poznatky a vymezit různé vlastnosti zkoumaných předmětů. Sám se proto jako první pokusil také o klasifikaci věd: což je důležité hlavně proto, že v ní musel vyhledat místo i pro filosofii, a tak se pokus o její definici.

Metafyzice jde v celku o výzkum bytí ve vztahu k jeho přirozeným projevům, ve vztahu k jeho fyzické jsoucnosti. Metafyzika je na rozdíl od ontologie, která si všímá jen bytí tak, jak vypadá ve své vlastní povaze, širší v tom, že zkoumá obecně vztah tohoto bytí k jednotlivým jsoucnům a že ji zajímají také projevy bytí v přírodě: problémy vzniku a zániku, pohybu, času a prostoru, života, duše, účelu apod. Pojem "metafyzika" vznikl náhodou. Když řecký učenec Andronikos Rhodský pořádal Aristotelovu pozůstalost, zbyly mu poté, co seřadil spisy, týkající se "Fyziky", spisy, které byly těžko zařaditelné, neboť se týkaly obecných otázek světa: Umístil je tedy "za" spisy fyzické a dal jim (takto tedy pouze knihovnický!) titul "Metafyziky". Je pozoruhodnou ironií ději, že tento zcela formální název začal vlastně brzy vyhovovat i po obsahové stránce a že nakonec přesně vystihuje povahu ontologie, hledající bytí" ze fyzikálními projevy jednotlivých jsoucen jako jejich substanci a důvod. I my zde tedy chceme považovat metafyziku za "druh" ontologie, který nakonec v tradici evropského filosofického myšlení převládl.

Klíčová slova a pojmy k zapamatování

Obsah přednášky

- **Základním problémem filosofie je otázka po bytí. Její vědomá formulace se však rodila pozvolna. První řečtí filosofové se tázali po celku světa a jeho prazákladu-ARCHÉ – a spatřovali jej v některém z přírodních živlů (voda, vzduch, oheň) či abstraktních principů (apeiron, číslo, atomy).**
- Pojem bytí jako ústřední pojem zavedl do filosofie Parmenidés. Bytí je stálé, neměnné, jediné a je totožné s myšlením. Filosofie jako výzku bytí je ontologií. Parmenides zdůraznil dvojí povahu světa: proměnlivé dění konečných a omezených věcí a neproměnné věčné bytí.
- Vztah bytí k proměnlivým jsoucům fyzického světa zkoumá metafyzika. Zakladateli metafyziky jsou Platón a Aristoteles. Platón chápal vztah čistého bytí (ideje) k jednotlivým jsoucům jako vztah pravdivého světa ke světu zdání a stínů. Aristoteles klade bytí do pohybujících se jsoucnů a nahlíží ho jako podstatu, která přechází z možnosti v uskutečnění.

Kontrolní otázky k tématu

- Zkuste vlastními slovy charakterizovat rozdíl mezi pojmy „jsoucnost“ a „bytí“!
- Co je to ARCHÉ?
- Co znamená termín „metafyzika“?
- Vyjmenujte představitele jednotlivých filosofických škol.

Úkoly k samostudiu:

Přečtěte si některý z Platónových dialogů a referuj o něm svým spolužákům. Nejvhodnější jsou dialogy *Faidón*, *Obrana Sókratova*, *Symposion* a *Kritias*.

- Pokuste se pomocí Aristotelovy teorie čtyř příčin vysvětlit existenci (tj. řekni, co bude materiální, formální, účinnou a účelovou příčinou v těchto případech):
 - Stolu
 - Koně
 - Změny místa (např.: proč dojedu z domova na přednášku)
 - Změnu jiné vlastnosti (barva, vzdělaný nevzdělaný)
- Proveď následující myšlenkový experiment: Théseova loď vyplula z Kréty do Athén. Po nějaké době se rozbilo jedno prkno a bylo nutné ho nahradit kusem kovu. V polovině plavby, je takto opravena již polovina lodi. V okamžiku, kdy loď připlouvá do Athén, je již celá z kovu. Je to táž loď, která vyplouvala z krétského přístavu? (Kromě své

odpovědi, zkus říct, jak by odpověděli Platón, Aristoteles, případně někteří z materialistických filosofů.)

Základní zdroje ke studiu

ANZENBACHER, A.,: *Úvod do filosofie*, Praha: SPN 1991. ISBN 80-04-26038-1

BLECHA, I.,: *Filosofie*, Olomouc: Nakladatelství Olomouc 1994. ISBN 80-85572-88-5

PLATÓN,,: *Kritias, Timaios* Praha: Oikoymenh, 1996, ISBN 80-86005-07-0

PLATÓN,,: *Obrana Sókrat, Kritón*. Praha: Oikoymenh, 1996, ISBN 80-86005-99-2

SAPÍK, M.,: *Filosofie: Kapitoly z dějin filosofie a antropologie*, Praha: UJAK 2007. ISBN 978-80-86723-33-4.

Gnoseologie

Anotace

Jakmile se blíže podíváme na problém poznání, narazíme na množství pozoruhodných okolností, které běžnému pohledu často unikají. Jak vím, že to, co vidím není přelud? Existuje nějaký nezpochybnitelný poznatek, nebo je všechno relativní? Existuje bezprostřední zkušenost? Jsou v našem myšlení obsaženy schopnosti, které předchází veškeré zkušenosti? Jaká budou kritéria, která odlišují klamné poznání od pravdivého? V antice a středověku byly tyto otázky sice řešeny, ale často nesystematicky a náhodně. Teprve v novověké filosofii je problém poznání zkoumán systematicky a stává se ústředním tématem. I my se proto v přednášce zaměříme především na novověkou tradici.

Začneme revolucí v novověkém myšlení, který přinesla myšlenka metody. Projdeme proto obhajobu indukčního postupu ve vědě od Francise Bacona. Rovněž se podíváme na jeho teorii kognitivních omylů.

Tradici empirismu, která na Bacona bezprostředně navázala budeme sledovat u klasických autorů sensualistického empirismu. Seznámíme se s teorií representačního realismu Johna Locka a jeho pojetím primárních a sekundárních kvalit. Stejně tak i s kritikou z pera George Berkeleyho. Empirismus pak zakončíme skeptickými úvahami Davida Huma ohledně induktivní metody, která stála díky Baconovi na počátku celého empiristického hnutí.

Po gnoseologické skepsi, do které ústí empirismus, se zaměříme na alternativní cestu, kterou ve své době představoval směr racionalistické filosofie. V centru našeho zájmu bude Descartův skeptický argument z počátku *Meditací*, který nás uvede k jádru racionalistické pozice.

Po analýze Descartova slavného výroku „Myslím, tedy jsem.“ Budeme konstatovat, že ani Descartova pozice nakonec neuspěla ve snaze překonat subjekto-objektové rozštěpení. Descartes sice má nepochybný poznatek, ale už nemá nic dalšího, nedovede z něj dedukovat jakoukoli jinou skutečnost, která by překračovala hranice subjektu.

V racionalistické tradici pokračují Leibniz a Spinoza. Oba si byli vědomi nedostatků Descartovi filosofie. Spinoza řeší Descartův problém tím, že přiznává existenci jedné substanci (Boha), která se dává našemu poznání ve dvou, z našeho úhlu pohledu neslučitelných modech, tělesné a netělesné substance.

Na druhé straně Leibniz sice uzná nutnost ústupu z racionalistických pozic, ovšem s tím dodatkem, že jediný rozum sám, předchází veškerou skutečnost.

Zlomovým myslitelem tohoto období je Immanuel Kant. Kantova kritická filosofie podrobuje kritice celou dosavadní tradici tím, že zkoumá podmínky poznání, což znamená především možnosti našeho rozumu vypovídat o skutečnosti. Katovo působení můžeme rozdělit do tří období: předkritického, kritického a pokritického.

V předkritickém období je třeba vyzvednout teorii vzniku vesmíru a planet, známou později jako Kant-Laplaceova teorie. Přechod ke kritickému období znamená pro Kanta odklon od pasivního racionalismu, pochybnosti o dosavadní metafyzice apod. V tzv. kritickém období se Kant zaměřuje na analýzu zkušenosti. *Kritika čistého rozumu* (1781) se zabývá možnostmi poznání a zároveň hledáním oprávněnosti existence filosofie. V posledním pokritickém období se Kant věnuje filosofii náboženství, práva a mravnosti. Kantův vliv v celém dalším vývoji filosofického myšlení je nesporný. Jeho výjimečnost spočívá ve schopnosti najít řešení vztahu mezi zkušeností a rozumem, učinit člověka autonomním subjektem v oblasti praktického života a uznat člověka jako bytost volnou, směřující ze sebe sama k dobru a Bohu.

Po tomto stručném uvedení do problému se budeme podrobněji zabývat Kantovou filosofickou konstrukcí. Kant sám svoji filosofii považuje za kritickou, a chce tím naznačit, že podrobuje kritice celou dosavadní filosofii tím, že zkoumá podmínky poznání, což znamená možnosti našeho rozumu vypovídat o skutečnosti. Je to jakýsi návrat od hotových věcí k jejich předpokladům. Tento fakt nebyl nikdy před Kantem učiněn. Stručně řečeno jde o tyto stupně logického řetězce: problém-chápání- řešení-modifikace-kritika.

Kantovo první období je charakteristické přesvědčením, že v přírodě existují zákonité souvislosti. Vystoupil nejprve jako přírodovědec. Je to období do zveřejnění kritiky čistého rozumu. Základem jeho názorů je Newtonova fyzika. V první vydané knize *Všeobecná přírodní historie a teorie nebes* (1756) předkládá teorii vzniku vesmíru a pohybu planet. Otázka vzniku sluneční soustavy je podle jeho prohlášení nepřipustná. Oběhový pohyb nebeských těles je výsledkem dvou sil, síly přitažlivé a druhé tangenciálně působící na první. Předpokladem počátečního stavu, v němž je látka rozptýlená, je druh prostoru, který je vyplněn nejmenšími částicemi látky. Tyto částičky se liší svou hustotou a přitažlivou silou, tím pádem částičky největší přitažlivé síly a největší hustoty přitahují ty nejmenší. Toto přitahování způsobí, že se lehčí částice pohybují k těžším a tak se balí v chomáče. Při tomto procesu se odráží a narážejí už jiné částičky. Vznikají tím i postranní pohyby z původně chaotického pohybu, část kruhově obíhajících částic, které mají své poslání vzhledem k Slunci a pohybu. Ostatní částice tvoří planety, čím blíže jsou Slunci, čím jsou hustší a menší. Tak vysvětluje Kant vznik harmonického celku světa z počátečního chaosu, na základě přitažlivosti a odpuzivosti. Později francouzský matematik a astronom P. Laplace dospěl k podobným závěrům.

Druhým spisem, který se týká přírodovědeckého poznání je *Fyzická monadologie*. V ní Kant navazuje na Leibnizovu teorii monád a snaží se blíže určit podstatu nejmenších částíček, jejichž pohybem vzniká vesmír. Tuto podstatu definuje jako sílu vyplňující prostor. Nyní se obraťme (alespoň v základech) k vlastní filosofii Kanta. V jeho době vládne leibnizovsko-wolffovský systém v oblasti poznání světa. Jde tedy o racionalismus, filosofii rozumu, že to co mů rozum říká o světě, je pravdivé. Je možné ze zásad rozumu rozvinout správný obraz světa, bez pomoci zkušenosti. Vycházejíc z definice metafyziky, jako vědy o hranicích lidského myšlení, si Kant klade za cíl prozkoumat strukturu celého aparátu lidského myšlení. Hranice lidského rozumu však Kant nestanovil. Až bude dostatečně jasná odpověď na otázky, jaké jsou zdroje poznání, jeho platnost, hranice, bude s to říct, zda je metafyzika možná. Tato otázka bude zkoumána jako

otázka možnosti platného poznání předmětů metafyziky. Platné poznání je podle Kanta vědecké poznání. Kant považuje za vzor vědeckého, tj. platného poznání předmětů newtonovskou přírodovědu a matematiku. Zkoumání hranic poznání má tu podobu, že se na příkladu metafyziky a přírodovědy stanoví podmínky vědecky platného poznání a od těch se pak přistoupí k otázce, zda je metafyzika se svými nároky na poznání trans-fyzických předmětů může splnit.

Současně však Kanta znepokojují i jiné problémy. Přemýšlí o rozdílu filosofie a matematiky. Postupně si uvědomuje, že filosofie nemůže tvořit pojmy jako matematika. Filosofické pojmy jsou čerpány ze zkušenosti. Protože však zkušenost není nikdy ukončena, pracuje filosofie s nehtovými pojmy. Kant se v tomto období přiklání k řešení kauzality a později hlasitě prohlašuje, že ho Hume probudil z dogmatické dřímoty.

Ke kriticismu udělal Kant první krok zjištěním, že prostor a čas s nimiž pracují exaktní vědy, nejsou absolutní jsoucna nebo vlastnosti, ale určitá schémata, abstrahovaná z forem, v nichž se k sobě řadí naše vejmy.

Rozum je určitá mohutnost, která spojuje, syntetizuje vnímání. Poznání vzniká jenom tehdy, když dané je organizováno formami našeho myšlení. Pojem syntézy je nejhlubší myšlenka kantovské filozofie.

Podle Kanta poznáváme jevy, ne však věci o sobě. Věc o sobě vystupuje jako příčina jevů, avšak sama o sobě je nepoznatelná. Kant uznává, že prostřednictvím našich smyslů se věc o sobě dostává, v jevové formě, do našeho vědomí. Teprve v našem vědomí se konstruuje, syntetizuje obraz věci, na který pak upínáme svoji poznávací aktivitu.

Poznání má dva zdroje: 1) empirický 2) apriorní. Apriorní osnova zkušenosti je dvojího druhu, patří sem intelektuální syntézy či kategorie a druhý druh je čas a prostor. Oba druhy mají vzhledem k empirickým smyslovým datům sjednocující úlohu. Hlavní úlohu při přetváření smyslových počtů ve zkušenost mají kategorie.

Významnou částí Kantova učení je učení o soudech. Kant zná dva druhy soudů: analytické, jímž si uvědomujeme obsah svých názorů a myšlenek, a syntetické, jejichž nový obsah pochází ze zkušenosti.

Syntetickými větami má Kant na mysli všechny věty, které k předmětu přidávají něco, co není již předem obsaženo v pojmu předmětu. Pokud by existovaly takové syntetické věty a zároveň nebyly odvozeny ze zkušenosti je zde šance, vyhnout se neblahým důsledkům, Humovy kritiky induktivního usuzování.

Takové věty podle Kanta skutečně existují a jsou to některé věty, s kterými přichází matematika a geometrie. Výsledek součtu $7+5$ není přeci obsažen ani v pojmu sedmičky, ani v pojmu pětiky, domnívá se Kant. Stejně tak geometrické tvrzení, že nejkratší spojnicí mezi dvěma body je přímka, není primárně obsaženo v pojmech bodu a přímky. Jde tedy o věty syntetické a apriorní (předzkušenostní).

Kant je přesvědčen, že všechny přírodní zákony, jsou právě takové syntetické věty apriori. Nejde totiž z jeho úhlu pohledu o zákony předmětů, objektivní empirie, ale zákony našeho procesu poznávání a rozvažování. Co věda objevuje ve svých zákonech jsou tedy pravidla, syntetické věty apriori jako v případě matematiky a geometrie, pomocí kterých probíhá syntéza v našem rozumu. Nejde proto ani tolik o zákony přírody, jako o pravidla rozumu. Tento svůj objev Kant neskromně nazval kopernikánským obrát v teorii poznání. Ta totiž od té doby přestane vycházet od předmětů, ale základem se stane zkoumání subjektu. V Kantovi je tak dovršen obrát k subjektu, který započal v empirismu a racionalismu.

Po krátkém zdůraznění důležitosti Kantova transcendentálního obrátu se vrhneme do hlavních směrů filosofie 19. století. První polovině bude dominovat škola německého idealismu vymezená jmény Fichte, Schelling, Hegel. V jejich myšlení dosahuje filosofická metafyzická spekulace vrcholu. Dějiny jsou vyloženy jako racionální proces ontologického významu, ve kterém se aktualizuje absolutní Duch (rozuměj subjekt). Tato koncepce si ovšem vysloužila kritiku, jak ve své době od Artura Schopenhauera a S. Kierkegaarda, tak i v druhé polovině 19. století. Asi nejvýraznějším odpůrcem byl August Comte, zakladatel pozitivismu, který kladl důraz na odklon od spekulativní filosofie směrem k danosti faktu. To mu nicméně nebránilo nahlížet na dějiny nikoli nepodobně Hegelově škole. Druhá polovina 19. století je už ve znamení počátku dalšího století. Filosofem přechodu mezi oběma obdobími je potom Friedrich Nietzsche.

Po filosofii 19. století budeme sledovat důsledky, který tento obrát měl na myšlení počátku 20. století. Představíme v krátkosti, jak linii tzv. kontinentální filosofie kam spadá existencialismus, fenomenologie a hermeneutika, tak i linii analytické filosofie, filosofie jazyka a logického pozitivismu. Závěr přednášky bude věnován představení postmoderny, jako základní atmosféry současné doby. Budeme se muset ptát, zda po historické zkušenosti Osvětlení je možno ještě mluvit o krizi velkého příběhu evropské civilizace, anebo jsme došli na jeho konec. Zda je postmoderna projevem katastrofy, v níž veliký příběh filosofie a západní racionality vyústil.

Klíčová slova a pojmy k zapamatování

Gnoseologie, počitek, představa, pojem, soud, úsudek, indukce, dedukce, Descartes, Locke, Hume, Leibniz, Kant, pozitivismus, logický pozitivismus, filosofie jazyka, fenomenologie, empirismus, racionalismus, německý idealismus, syntetický, analytický, indukce, dedukce

Obsah přednášky:

- Gnoseologie je filosofická disciplína, která se zabývá povahou, zdroji a cílem poznání.
- Základní postupu usuzování: indukce, dedukce.

- V antice a středověku byla pěstována jen příležitostně: jednotlivě byly dotčeny problém relativnosti pravdy (sofisté), správného vyjadřování (logika), vztahu mínění a poznání (Platón).
- Od počátku novověku se filosofie gnoseologickými problémy zabývá výslovně. Renesanční potřeba založit nově vědy vede k hledání univerzálního východiska a metody poznání a k průzkumům subjektivních schopností lidského myšlení (racionalismus) a lidské zkušenosti (empirismus).
- Jednostrannost empirismu i racionalismu, která vyústila v Humově skepsi, se pokusil odstranit Kant kritickým popisem činnosti čistého rozumu (jeho apriorních schopností, jimiž zpracovává smyslový materiál v samostatné regulativní útvary vědy).
- Na tradici empirismu a v kritické polemice se spekulativními koncepcemi 19. století navazuje scientismus: proud filosofických směrů (representovaný hlavně pozitivismem), které stavějí na přísném popisu fakt a rezignují vědomě na metafyzické otázky; scientismus nachází ve 20. století ohlas v novopozitivismu a analytické filosofii.
- Přezírání aktivní účasti celé lidské bytosti při poznávání inspiruje nescientistické směry k hledání vlastních pozic: opírají se o vcítění a znovuprožívání či intuici (Bergson), o zkušenost čistého nazírání podstat (fenomenologie) nebo o porozumění a předporozumění (hermeneutika).
- Ke gnoseologii náleží také teorie pravdy. Rozlišujeme teorii ontologickou, korespondenční, koherenční a konsenzuální.

Kontrolní otázky:

Vyjmenuj hlavní představitele sensualistického empirismu.

Vyjmenuj hlavní představitele racionalismu.

Popiš rozdíl mezi pojmy indukce a dedukce.

Úkoly k samostudiu:

- Na základě Kantova dělení soudů rozhodni, zda soud „Všechna sudá čísla jsou dělitelná dvěma“ je analytický nebo syntetický.
- Zamysli se nad Wittgensteinovým výrokem: „K odpovědi, kterou nelze vyslovit, nelze vyslovit ani otázku. Záhada neexistuje. Lze-li nějakou otázku položit, pak ji lze také zodpovědět.“
- Strukturalističtí lingvisté zastávají tezi, že slova vznikají konvencí a že nijak nesouvisí se skutečností. Proti tomu by se dalo namítnout: téměř všechny světové jazyky mají shodný nebo podobný výraz pro matku: mater, Mutter, mother, matka apod. O čem to svědčí?

Základní zdroje ke studiu

ANZENBACHER, A.,: *Úvod do filosofie*, Praha: SPN 1991. ISBN 80-04-26038-1

BLECHA, I.,: *Filosofie*, Olomouc: Nakladatelství Olomouc 1994. ISBN 80-85572-88-5

DESCARTES, R.: *Meditace o první filosofii*. Oikoymenh, Praha 2001. ISBN 80-7298-036-X

SAPÍK, M.,: *Filosofie: Kapitoly z dějin filosofie a antropologie*, Praha: UJAK 2007. ISBN 978-80-86723-33-4.

.

.

Co je etika?

Anotace

Ať je nahlíženo na lidskou bytost z jakékoliv stránky, vždy je třeba započítat její schopnost svobodného jednání. Zároveň je člověk s to klást si sám podmínky svého vlastního jednání (mravní neboli morální normy): konfliktem lidské svobody a mravní povinnosti se zabývá etika. Etika je dnes samostatnou disciplínou: nebudeme se jí zde tedy moci zvlášť podrobně věnovat. Povšimněme si jenom zdrojů, z nichž vznikla a několika základních problémů, které se jí týkají. Etickými otázkami se začali opět jako první na evropské půdě, systematicky zabývat už řečtí myslitelé. Víme z předchozího výkladu, že základem řeckého pohledu na svět byla představa kosmu jako harmonického řádu, v němž má všechno své místo, a který je řízen přísnými zákony. Také člověk jako jedno ze jsoucí je jako fyzická bytost tomuto řádu podřízeno. Je mu vymezen jeho osud, jemuž sice může heroicky vzdorovat, jemuž však nakonec musí v zájmu vyšší spravedlnosti vždycky podlehnout. Zdálo se, jako by i lidské společenství podléhalo stejně neměnným obyčejům, jako jsou zákony přírody. Převládal názor, že je nejen marné, ale i nežádoucí vzdorovat těmto zvyklostem, protože případný vzdor by byl vzdorem proti přirozenosti. Poslušnost obyčejům, odedávna ve společnosti tradovaná, a zvykové právní normy, které tuto poslušnost kodifikovaly a prosazovaly, byly tak prvním nejjednodušším řešením sociálních vztahů. Významnou úlohu v proměně této situace sehrálo rozvíjející se demokratické zřízení řecké polis. To totiž nutně potřebovalo svobodně jednající a uvažující občany. A tu v nebyvale ostré podobě vyvstávají nové otázky: jak se svoboda jednání může slučovat s poslušností "přirozeným" zákonům obce? Jsou vůbec tyto zákony přirozené a neměnné? A nejsou-li, kam až může jít svoboda jednotlivce? Kdy je mé jednání v souladu s potřebami obce (ale zprostředkovaně i kosmu a bytí) a kdy v rozporu s nimi? Platí staré normy mravnosti? Mám právo klást nové? Ukazuje se, že každé lidské jednání má kromě čistě prospěchové stránky také stránku hodnotovou. Je vedeno nějakým motivem, směřuje k nějakému cíli, přináší nějaké uspokojení, ovlivňuje nějak jiného člověka, vyvolává odezvu, provokuje apod. To jsou ovšem atributy, jež nemohou být obsaženy v něčem předem daném. Já zpravidla nevím, jak mé jednání dopadne, nebo mám záměr, který nevyjde podle mých představ. Zkrátka je tu nejistota, ale zároveň je volba cosi, co závisí na mně. A právě proto: když ze zkušenosti vím, že můj čin povede k ohrožení druhého, mám právo jednat? Jaká hierarchie hodnot, norem jednání tu musí být dána, abych se mohl rozhodnout? Určuje tuto hierarchii moje představa, nebo musí být obecné, nezávislé na mé osobní vůli? A vím-li, že můj čin může být prospěšný, mám povinnost jednat? Mohu se skrývat za svůj čin, mám právo, hrát si na nevědomého? Připustíme-li, že lidské jednání je vedeno svobodnou volbou, ale přesto omezeno zájmy druhého, musíme také připustit, že i zákony společenství nejsou jen od přirozenosti, ale-že jsou i věci domluvy a historicky proměnlivé konvence. Lidské jednání je normotvorné. A jednání s vědomím, že nějaký čin se může stát normou jednání, je jednání morální, tedy jednání, které se opírá o svědomí. Morálka ovšem nemá přísně stanovené sankce: nejúčinnějším korektivem je tu přirozené veřejné mínění. Tím se ostatně oblast morálky liší od práva, v němž jsou normy jednání vymezeny velice přesně, a především konkrétně taxovány definovanými sankcemi, jež jsou uplatňovány z vůle a síly k tomu účelu zřízené instituce.

Etika bývá nazývána "praktickou filosofií" a z tohoto ohledu bývá "teoretická filosofie" chápána jako příprava k praktickému jednání (zvl. u Kanta). Název "ETIKA" je odvozen z řeckého ÉTHOS, což znamená místo, bydlení, zvyk, obyčej. Etika je filosofická disciplína, zabývající se vztahem lidského jednání k morálním hodnotám, původem a povahou těchto hodnot, jakož i smyslem lidského života a problémem jeho štěstí. Etické problémy byly v dějinách filosofie řešeny z mnoha různých pohledů. Pro stručnou typologii jednotlivých řešení použijeme pojetí současného rakouského filosofa H. Ganthalera. Ten dělí etiku na tzv. deskriptivní neboli empirickou a na tzv. preskriptivní neboli normativní. Deskriptivní (empirická) etika se zabývá popisem a objasňováním morálních názorů, postojů a jednání v jejich faktické podobě. Spadá tedy spíše do speciálních věd a tvoří proto součást psychologie, sociálních a historických výzkumu apod. V tomto smyslu jde o disciplínu nefilosofickou. Skutečně filosofickou je až druhá část etiky, etika preskriptivní (normativní). Ta se pokouší podat kritéria pro to, za jakých podmínek je dovoleno, nutno či zakázáno jednat, popř. co je možno označit za morálně dobré či špatné. Proto se preskriptivní etika dělí na dvě základní části: na teorii norem (teorie správného jednání) a na teorii hodnot (teorii dobra). V rámci teorie norem lze už rozlišit konkrétní historické případy etického uvažování. Náleží sem tzv. teleologické teorie, považující za rozhodující kritérium morálního jednání účel či výsledek (např. utilitarismus), dále deontologické teorie, považující za rozhodující kritérium nikoli účel či důsledek jednání, ale závaznost morální normy – imperativu (např. Kantova teorie), a konečně jsou tu možné kombinace obou. V oblasti teorií hodnot je rozhodující, co je vzato za základ pojmu dobra. Je-li za dobro přijímáno blaho, nazývá se taková teorie hédonismem, je-li to štěstí, pak se jedná o tzv. eudaimonismus, je-li pod dobrem rozuměno neustálé spění lidstva ke svému vlastnímu rozvoji, jedná se o tzv. perfekcionismus. Na konec svého členění připojuje Ganthaler ještě tzv. metaetiku, jejímž úkolem je zkoumat povahu morálních výpovědí. Z hlediska původu mravních norem lze rozlišovat morálku heteronomní (normy jsou vůči člověku vnější a jsou zaváděny zpravidla autoritativním zákonodárcem (křesťanství, socialismus) či autonomní (normy si ukládá člověk sám, př. Kant, existencialismus). Z hlediska obecné povahy mravních norem pak je možno ještě rozlišovat morálku formální (základní norma je představována obecným principem, Kant) či materiální (normy jsou vázány na mravní prožitek, Scheler).

Klíčová slova a pojmy k zapamatování

Utilitarismus, hedonismus, ctnost, kategorický imperativ, deontologie, deskriptivní etika, normativní etika

Obsah přednášky:

- **Deskriptivní** (empirická etika) se zabývá popisem a tříděním morálních názorů, postojů a jednání v jejich projevech. Spadá tedy spíše do speciálních věd a tvoří proto součást psychologie, sociologie a historických a antropologických výzkumů. V tomto smyslu jde o disciplínu nefilosofickou.

- Filosofickou etikou je **etika normativní (preskriptivní)**. Ta se pokouší podat kritéria pro to, za jakých podmínek je dovoleno, nutno či zakázáno jednat.
- Preskriptivní etika se proto dělí na dvě části **teorii norem** a **teorii hodnot**. V rámci teorie norem jde o to rozlišit kritérium morálního jednání (např. **utilitarismus**, z latinského utilitas – užitek), dále **deontologické teorie**, považující za kritérium nikoli účel, ale motiv jednání.
- V oblasti teorie hodnot je rozhodující, co je vzato za základ pojmu dobra. Je-li za dobro považováno blaho (hedoné), nazývá se taková teorie **hedonismem**, je-li to štěstí pak se jedná o tzv. **eudaimonismus**. Je-li tím rozuměno spění lidstva k vlastnímu rozvoji, jedná se o tzv. **perfekcionismus**.

Kontrolní otázky:

- Lze obhájit názor, že v některých případech je dovoleno použít tzv. „milosrdnou lež“ (například v medicíně nebo politice)?
- Je správné, že za zabití se zpravidla uděluje mnohem mírnější trest než za vraždu? Zdůvodni svůj názor.
- Co je to naturalistický omyl?

Úkoly k samostudiu

- Přečti si Platónův dialog *Kritón*, který pojednává o Sókratově smrti. Sókrates odmítal z mnoha důvodů nabídku k útěku z vězení, ačkoli se cítil nevinný. Jak byste jednali vy na jeho místě? Svůj postoj zdůvodněte. Je útěk z vězení, pokud se cítím, nebo vím, že jsem nevinný morálně ospravedlnitelný? Jaké byly Sókratovy důvody pro setrvání ve vězení?
- Před vámi je světoznámá/ý půvabná/ý dcera/syn multimilionáře. Ztratí svou peněženku. Nikdo vás nevidí. Co uděláte, jestliže jste:
 - Utilitarista jednání
 - Utilitarista pravidla
 - Kantián
 - Křesťan
 - Marxista
 - Hédonik

Zdůvodněte své jednání.

Základní zdroje ke studiu

ANZENBACHER, A.,: *Úvod do etiky*, Praha: Academia, 2001. ISBN 80-7192-698-1
BLECHA, I.,: *Filosofie*, Olomouc: Nakladatelství Olomouc 1994. ISBN 80-85572-88-5
PLATÓN, : *Obrana Sókrat, Kritón*. Praha: Oikoymenh, 1996, ISBN 80-86005-99-2
TRETERA, I.,: *Nástin dějin evropského myšlení*. Praha: Paseka, 2002. IBSN 80-7185-171-X

Utilitarismus

Utilitarismus je konsekvencialistickou etickou teorií, která vychází z kalkulu slasti. Historický otec utilitarismu Jeremy Bentham shrnul svou teorii do hesla: „Co nejvíce štěstí pro co nejvíce lidí.“ Společnou diskusí nad jednotlivými příklady se pokusíme odpovědět, zda je v utilitarismu možné sebeobětování, zda lze ospravedlnit vraždu, či zda utilitarismus může chránit práva menšiny.

Nejvlivnější konsekvencialistickou teorií je utilitarismus. Jeho zakladatelem je Jeremy Bentham (1748-1832), který navazoval na myšlenky Adama Smithe. Benthamův utilitarismus vychází z našeho předporozumění morálce, totiž, že naším cílem je dobro. Toto dobro Bentham nachází, jak napovídá název v užitečnosti. Užitek rozumí Bentham *štěstí a nepřítomnost bolesti*. Bentham je totiž přesvědčen, že máme nad sebou dva vládce, totiž slast a strast. Ty musí samozřejmě každá etika brát v potaz. Činy jsou užitečné, dobré, nakolik přispívají ke štěstí nebo zmírňují utrpení. Heslem utilitarismu je tak „Co největší štěstí, pro co nejvíce lidí.“ Tímto heslem se máme pak řídit ať už jsme zákonodárci, soudci, vychovatelé či rodiče. Můžeme se ale vždy řídit premisou největší užitečnosti?

Utilitarismus má dvě slabá místa-1) je otázka, zda lze všechna potěšení vnímat stejně, zda je lze převést na stejnou hodnotu. 2) Utilitarismus nerespektuje právo menšiny.

Proti těmto námitkám chtěl utilitarismus bránit John Stuart Mill (1806-1873). Millův otec, James Mill, byl Benthamovým přítelem a spolupracovníkem. Millovo vzdělání bylo přísné a Mill byl zároveň extrémně nadaným dítětem. Když mu byli tři roky začal se studiem starořečtiny a sedmi letech už přečetl sedm Platonových dialogů (v řečtině), v sedmi začal se naučil latinsky. Po celé dětství bral Milla jeho otec na procházku, kdy s ním do detailů probíral přečtené knihy o historii a scholastické logice. To vše nakonec vedlo k tomu, že se Mill roku 1826 nervově zhroutil a v silných depresích zůstal po následujících pět let. Z toho pak vzrostlo v Millovi přesvědčení, že jeho otec se jej pokusil proměnit v racionální stroj a zapomněl pěstovat schopnosti citu a soucitu.

Mill se chtěl vyrovnat s nedostatkem Benthamova pojetí utilitarismu, byl přesvědčen, že je nutné zohledňovat nejen kvantitu, ale i kvalitu dobra, či štěstí při utilitaristickém rozhodování. Argument dvou soudců:

„Na otázku, které ze dvou potěšení je žádoucnější nebo který ze dvou způsobů existence je příjemnější nehledě na morální vlastnosti a na jeho důsledky, je nutno přijmout jako konečnou odpověď soud těch, kteří jsou k němu oprávněni znalostí obou, anebo když se v mínění rozcházejí, soud většiny z nich.“

Nyní si shrňme základní principy utilitarismu:

- **Konsekvencialismus – utilitarismus** primární předmětem morálky jsou následky skutků.
- **Hedonismus – za** dobro je považováno štěstí a nepřítomnost bolesti.
- **Nestrannost:** při posouzení jednání nesmíme upřednostňovat dobro jednoho jedince před jinou. Princip největšího štěstí pro všechny. Tím se liší od Epikurejců, kteří hledali největší štěstí pro jednotlivce.

Klíčová slova a pojmy k zapamatování

Jeremy Bentham, John Stuart Mill, argument dvou soudců,

Obsah přednášky:

- Základem utilitaristického uvažování je konsekvencialistický kalkul „co nejvíce dobra, pro co nejvíce lidí“.
- Zakladatelem je Jeremy Bentham, jeho verze utilitarismu, je známá jako utilitarismus jednání. Utilitarismus jednání poměřuje štěstí a strast našich činů individuálně zvlášť pro každý případ.
- Nedostatkem utilitarismu jednání je, že nebere ohled na menšinu.
- Utilitarismus jednání také nedovede rozlišit mezi štěstím, které přináší např. jídlo, a na druhé straně kultura.
- O překonání problémů utilitarismu se pokusil J.S. Mill. Jeho pozice je pozicí, tzv. utilitarismu pravidel. Mill navrhuje nehodnotit jednotlivé činy, ale pravidla, která naše jednání řídí, vzhledem k jejich celkovému dopadu.
- Základní principy utilitarismu jsou hédonismus, nestrannost a konsekvencialismus.

Kontrolní otázky:

- Lze převést lidský život na peněžní hodnotu?
- Jaký je vztah utilitarismu k menšinám?
- Jaké jsou hlavní principy utilitarismu?
- Jak se Mill pokusil vylepšit utilitarismus Jeremy Benthama?
- Podle čeho utilitarismus rozlišuje dobré a špatné jednání?

Úkoly k samostudiu

- Máme morální povinnost, z hlediska utilitarismu, se obětovat pokaždé, když to přinese užitek většímu počtu lidí?
- Dopouští se utilitarismus tzv. naturalistického omylu (nerozlišuje mezi „je“ a „má být“)?
-

Základní zdroje ke studiu

Literatura:

ANZENBACHER, A. *Úvod do etiky*. Praha: Academia, 2001 ISBN 80-200-0953-1

THOMPSON, M. *Přehled etiky*. Praha: Portál, 2004, ISBN 80-7178-806-6

JANKOVSKÝ, J. *Etika pro pomáhající profese*. Praha: Triton, 2003. ISBN 80-7254-329-6

MILL, J.S. *Utilitarismus*, Praha: Vyšehrad, 2011, ISBN 978-80-7429-140-1

ČAPEK, J. *Přístupy k etice II*. Praha: Filosofia, 2015, ISBN 978-80-7007-442-8

Deontologie

Obsah přednášky:

Deontologie jako etika povinnosti je přesvědčena, že měřítkem dobrého činu nejsou jeho důsledky, ale že existují určité činy, které jsou dobré či špatné o sobě. Jinými slovy nelze ospravedlnit vraždu tyraera jejími dobrými důsledky. Vražda je čin, který je kategoricky špatný. Tuto mravní intuici důmyslněji rozvinul ve svém myšlení Immanuel Kant ve formě tzv. kategorického imperativu. V přednášce se zaměříme na hlavní odlišnosti Kantova přístupu od přístupu utilitarismu. Seznámíme se s dvěma formulacemi Kantova etického imperativu a jeho důsledky.

Význam Immanuela Kanta, konkrétně jeho *Kritiky čistého rozumu* lze jen stěží docenit (1781,1787). V jeho díle celý dosavadní vývoj filozofie dosáhl svého vrcholu a vedl k proměně ve všech oblastech filosofického bádání. Nás bude zajímat hlavně Kantova etika, jejíž nástin Kant podal postupně v dílech *Základy metafyziky mravů*, *Kritika praktického rozumu* a *Metafyzika mravů*.

V nich si klade dvě otázky: Co je 1. principem morálky, Co je svoboda?

Utilitarismus má pravdu, částečně, určitě hledáme slast. Na rozdíl od utilitaristů, ale Kant není přesvědčen, že jedinými vládci našeho jednání jsou štěstí a strast, ale že člověk je schopen svobodného jednání, má rozum a není jen stvořením s tužbami.

Kant nepovažuje za svobodu prostě možnost dělat, co zrovna chce. Když jsme ve vleku slasti a strasti, když potřebuji uspokojit některou ze svých potřeb, pak ještě nejsem podle Kanta svobodný, jen poslouchám své tužby, které jsem si sám nevybral. Je lhotečné, zda něco jejich uspokojení brání či nikoli. Pouze jedná-li podle zákona, který si sám vyberu, jedná-li svobodně. Kant pro to používá dva cizí termíny autonomie a heteronomie.

Naše vůle je autonomní, pokud je sama pohnutkou pro naše jednání. Ne ovšem pokud je pohnutkou nějaký vnější popud, který na naši vůli působí. Opakem autonomie je proto heteronomie vůle. Vůle je motivována podle tužby, kterou jsem si nevybral, kterou vybrali moje potřeby.

Jednat svobodně tedy znamená vybrat si určitou činnost pro ni samu, a ne pro její výsledky. A to je něco, co lidé dovedou a zvířata ne. To odlišuje člověka od věcí, které jsou pod vládou přírodních zákonů. V ostatních případech heteronomie, nejsme autoři, jen služebníci jiných zákonů. A tato schopnost je to, co dává lidem v Kantových očích jejich dignitu, a proč je nemorální, je využívat. Proto se utilitarismus mýlí. Protože i když by šlo o věci z dlouhodobého hlediska dobré, pak by byly zvoleny ze špatného důvodu. Utilitaristický kalkul dělá totiž ze všech pouhé instrumenty na zvyšování štěstí a zmenšování utrpení. Takové zacházení s člověkem, byť za dobrým cílem, je pro Kanta nepřijatelné.

Moralita: Co tedy dělá čin morálním, když ne to, že přispívá ke štěstí, nebo že je užitečný. Pro Kanta je to motiv, kvalita vůle, záměr za činem. Co hraje u Kanta roli při mravním jednání na rozdíl od utilitarismu jsou nikoli důsledky, ale dobrý motiv. Dobré jednání je jednání, které je založeno na dobrém motivu.

Jaký je ten správný motiv? Pro Kanta je to povinnost. Jedině pokud dělám něco z povinnosti, můžu si být jist, že to nedělám na základě skryté náklonnosti, či potřeby a že jsem svobodný. Dělat něco z povinnosti je proto správný motiv na rozdíl z náklonnosti.

Kant má následující příklady:

Představme si obchodníka, který by mohl ošidit svého zákazníka, ale neudělá to, protože si říká, že by se to mohlo rozkřiknout, že by u něj nikdo nenakupoval. V takovém případě říká Kant, je jednání obchodníka morální, ale je morální ze špatných důvodů. Totiž z vlastního prospěchu.

Povinnost zachovávat svůj život. Máme ho rádi z mnoha pohnutek. Teprve někdo, kdo je na tom špatně, ale navzdory tomu poznává povinnost zachovávat sebe a nespáchá sebevraždu, jedná podle Kanta morálně.

Morální je dělat to, co děláme z povinnosti. Pojem povinnosti tak spojuje morálku s Kantovou ideou svobody.

Co je prvním principem morálky?

V oblasti motivů to byl rozdíl mezi povinností a náklonností. Když obchodník má vrátit někomu peníze, zachovat svůj život, pomáhat druhým. Můžeme jednat buď na základě svých potřeb, tužeb, nebo můžeme jednat na základě povinnosti.

Viděli jsme, že u Kanta nacházíme následující dvojice. Totiž v otázce svobody Kant rozlišil autonomii a heteronomii. Svobodní jsem pro Kanta jen tehdy, když si sami ukládáme, co chceme dělat. Autonomii zajišťuje rozum, pak se stáváme svobodnými. Jen autonomie je pro Kanta ve shodě s morálkou.

Třetí skupinou jsou dva různé způsoby, jakými náš rozum určuje naše činy, naši vůli. Kant hovoří o imperativěch. Imperativ je to, co určuje, přikazuje naší vůli, co mám udělat. Tyto imperativy Kant dělí na hypotetické a kategorické. Hypotetický imperativ je imperativ chytrosti, kdy nám rozum ukazuje, že nějaké činy jsou důležité pro dosažení určitého výsledku. Tak si představme, že potřebuji stihnout letadlo ráno v 7 hodin. Pak bych měl vstát už v pět, abych stihl dojet na letiště, odbavit se apod. Rozum mi na základě mého účelu říká, co bych měl udělat, a to navzdory tomu, že mé přirozené inklinace jsou nevstávat v pět hodin ráno.

Kategorický imperativ je příkaz rozumu, přikazuje jednání bez jakéhokoli ohledu k výsledkům. Jinými slovy jednání zde nelze odvodit analýzou z požadovaných výsledků.

To znamená, z toho, co víme o Kantově nárocích na morální jednání, že právě kategorický imperativ je imperativem morálky, protože nařizuje bezpodmínečně, autonomně povinnost určitého jednání. Kant dokonce mluví o tom, že zatímco hypotetické imperativy jsou vlastně rady a doporučení, kategorický imperativ má charakter zákona.

Jak zní takový morální imperativ, kterým rozum určuje naši vůli? Co nám přikazuje?

Kant uvádí několik formulací. My se podíváme na dvě. První zní:

„Jednej podle té maximy, u níž můžeš zároveň chtít, aby se stala obecným zákonem.“

Příklad s půjčováním peněz: maxima dodržovat sliby

„Druhý se zase cítí nouzí donucen vypůjčit si peníze. Ví dobře, že je nebude moci splatit, vidí však rovněž, že mu nikdo nepůjčí, pokud nepřislíbí, že je k určitému datu vrátí. Má chuť takový slib učinit, ale má také ještě tolik svědomí, aby se sám sebe zeptal: není to nedovolené a v rozporu s povinností pomoci si takovým způsobem z nouze? Dejme tomu, že by se tak přece rozhodl, pak by jeho maxima jednání zněla takto: domnívám-li se, že jsem ve finanční tísní, pak si vypůjčím peníze a zavážu se, že je splatím, ačkoli zároveň vím, že se to nikdy nestane. Tento princip sebelásky či vlastního prospěchu lze snad dobře sloučit s mým veškerým budoucím blahem, klade se však otázka: je to správné? Proměním tedy požadavek sebelásky v obecný zákon a otázku upravuji takto: jak by tomu bylo, kdyby se tato má maxima stala obecným zákonem? Tu ovšem hned vidím, že tato má maxima nemůže platit jako obecný přírodní zákon a zároveň zůstat v souladu se sebou samou, nýbrž, že si musí nutně odporovat. Neboť obecnost zákona, že každý, kdo se domnívá být v nouzi, může slíbit, co mu napadne, zamýšleje to nedodržet, by znemožnila slib i účel, který je s ním spjat, protože by nikdo nevěřil, že mu bylo něco slíbeno, nýbrž každému takovému vyjádření by se vysmál jako planému předstírání.“

Druhá formulace kategorického imperativu vychází z následujícího. Kategorický imperativ nejde odvodit z potřeb jednoho člověka, dokonce ani z lidské přirozenosti. Protože musí být zcela nezávislý na jakékoli zkušenosti. Musí být odvozen z pojmu rozumné bytosti vůbec.

„Jednej tak, abys používal lidství jak ve své osobě, tak i v osobě každého druhého vždy jako účel, nikdy pouze jako prostředek.“

Pokud vám dám falešný slib, pak vás používám jako prostředky k cíli. Protože se tím nakonec snažím, vždy něco získat.

Jak jde dohromady pojem povinnosti a autonomie? Je to proto, že autorem mravního zákona jsem já. Pokud jsem ale autorem zákona já, klade se otázka, kolik je tu zákonů. Podle Kanta jen jeden, protože všechny zákony vychází z rozumu, který máme všichni společný, všichni myslíme, vyvozujeme a uvažujeme podle týchž racionálních pravidel. Společná racionalita je to, co dává morálním maximám jejich univerzální platnost.

Jak je kategorický imperativ možný? Totiž jak je možné sebeurčování rozumu na základě autonomie, bez ohledu na naše tužby a pocity, inklinace. Zde musíme podle Kanta rozlišit dvojitý pohled. Jeden pohled na sebe jako na předmět, objekt zkušenosti, z tohoto hlediska jsem součástí říše nutnosti a přírodních zákonů. Druhý úhel pohledu je pohled na sebe jako na subjekt zkušenosti, z tohoto úhlu pohledu jsem ale svobodný.

Příklady: Při porušování povinnosti nahlížíme, že ve skutečnosti nechceme, aby se naše maxima stala obecným zákonem, my si jenom povolujeme výjimku z tohoto zákona ve prospěch své náklonnosti. Pokud bychom to zvážili jen z jednoho hlediska z hlediska rozumu, pak bychom shledali rozpor ve své vůli, totiž, že něco má platit obecně pro všechny, ale zároveň připouštět výjimky. Protože jednání nahlížíme jednou z hlediska rozumu, jednou z hlediska vůle afikované náklonností, není zde rozpor, ale antagonismus, který proměňuje všeobecnost na pouhou obecnou platnost, aby se rozum a žádost potkali na půli cesty.

Oko a zorné pole: oko je předpokladem zorného pole, oko se nikdy nenachází v zorném poli, není tedy předmětem v zorném poli. Stejně jako oko, je subjekt podmínkou možnosti naší zkušenosti, morality, aniž by sám byl ve zkušenosti dán.

Samozřejmě oko může být dáno v zrcadle, stejně tak subjekt můžeme vidět a studovat z hlediska psychologie, vědy apod., ale musíme si uvědomit, že oko viděné v zrcadle nevidí, stejně tak subjekt viděný jako předmět různých věd je subjekt, který není svobodný, není podmínkou možnosti vnímání, nebo formulování mravního zákona.

Kdybychom byli jen objekty, pak bychom nebyli svobodní. Pak by tu nebyl rozdíl mezi je a mělo by být.

Třetí námitka:

Co by se stalo, kdyby učitel jednal podle Kantovy etiky?

Zde si musíme uvědomit, že je třeba rozlišit tři úrovně. Úroveň maxim např.: nemá se žalovat. Jenže podle Kanta, když zjistím, že je taková maxima ve shodě s kategorickým imperativem, pak je třeba ji převést do obvyklých kontextů. Konečně třetí úroveň je konkrétní situace. To znamená, že samozřejmě je nutné vzít v potaz kontext a složitost situace. Hlavní je potom v konkrétních situacích věci posuzovat tak, aby vedli k co nejlepšímu užítku pro všechny, ale na rozdíl od utilitarismu je to z hlediska Kanta odůvodněno kategorickým imperativem.

Představme si maximu nelhat...a situaci, že je tu vrah, který chce zabít přítele, který se u mě ukryl, nebo třeba gestapo. Jak byste to udělali, abyste dodrželi Kantovy nároky? Pokud řeknu „Nevím kde je. Protože tu sice byl, ale už se na něj nedívám, a tak vlastně netuším, kde je, pak neporušuji imperativ, nelžu, ani nevydávám všanc svého přítele, ani nevyužívám vraha, jako prostředek k záchraně svého přítele.

Je otázka, zda tu existuje morální rozdíl mezi lží, milosrdnou lží a zavádějící pravdou?

Klíčová slova a pojmy k zapamatování

deontologie, kategorický imperativ, Immanuel Kant, svoboda, milosrdná lež

Kontrolní otázky:

Jak zní obě formulace kategorického imperativu?

Existuje na základě kategorického imperativu morální povinnost chodit do školy?

Co odlišuje podle Kanta jednání z povinnosti od jednání na základě slasti a strasti?

Úkoly k samostudiu:

- Zamyslete se nad osobním etickým problémem a zkuste si odpovědět, jaké by bylo řešení z hlediska kategorického imperativu.
- Zkuste vysvětlit jak se kategorický imperativ liší od pravidla: “Nečiň druhém to, co nechceš, aby ostatní činili tobě.”

Literatura:

ANZENBACHER, A. *Úvod do etiky*. Praha: Academia, 2001 ISBN 80-200-0953-1

ČAPEK, J. *Přístupy k etice II*. Praha: Filosofia, 2015, ISBN 978-80-7007-442-8

JANKOVSKÝ, J. *Etika pro pomáhající profese*. Praha: Triton, 2003. ISBN 80-7254-329-6

KANT, I. *Základy metafyziky mravů*, Praha: Oikoymenh, 2014, ISBN 978-80-7298-501-2

THOMPSON, M. *Přehled etiky*. Praha: Portál, 2004, ISBN 80-7178-806-6

Etika ctností

Posledním velikým etickým systémem je etika ctností. Jedná se zároveň o jeden z nejstarších přístupů k etice, rozvinutý filosoficky už Platónem a Aristotelem. Zatímco utilitarismus vidí jako hlavní otázku etiky důsledky činů, Kant naopak motivy činů, zaměřuje se etika ctností na osobu jednatelů. Otázka etiky ctností je „Jakým člověkem se mám stát?“ a „Jak se takovým člověkem stanu?“ V přednášce se budeme opírat o Aristotelovo rozpracování etiky ctností. Pokusíme si vysvětlit termín ctností vzhledem k teleologickému pojetí Aristotelovy etiky a načrtne si, proč je Aristoteles přesvědčen, že život v souladu s etikou je rovněž životem šťastným.

Minule jsme se spolu podívali na obtížného myslitele Immanuela Kanta. Na jeho vysoké nároky na mravnost a svobodu. Pro Kanta jsme svobodní jedině tehdy, když jsme autonomní, tj. když si sami dáváme zákony svého jednání a nikoli, když se podřizujeme náklonosti. Mravní jednání je pak takové, které volím svobodně na základě povinnosti a úcty k zákonu.

Dnes se podíváme na myslitele, který je přesvědčen, že mravnost nespočívá v jednotlivých činech, jejich motivech či důsledcích, ale že život jako celek představuje takový mravní problém. Hlavní otázkou etiky tedy není „Co mám činit?“ ale „Jak mám žít?“. Navíc je tento myslitel přesvědčen, že mravný život a jednání, jsou samy odměnou, protože nás i náš život činí šťastným.

Tím, kdo zastává tuto pozici je Aristoteles.

Aristoteles se narodil 384 ve Stageíře jako syn lékaře. V 17 letech se vydal do Athén, kde strávil v Platónově akademii dalších 20 let. Své etické názory rozvinul v *Etice Nikomachově*, *Etice Eudemově*, *Magan Moralia*.

Příklad Aristotelova nesouhlasu s Kantem:

Proč Aristoteles nesouhlasí s Kantem? Aristoteles je přesvědčen, že člověk, který nedělá správnou věc rád není ještě mravním člověkem. Mravně zralého člověka přece jeho konání musí těšit, působit mu radost. Vždyť obchodník, který nešidí své zákazníky, ale nečiní mu to radost, naopak se vždy musí přemáhat, protože se cítí nucen zákony, není poctivý obchodník. Teprve obchodník, kterému poctivý obchod přináší radost a potěšení, který nešidí své zákazníky, ne proto, že se cítí nucen zákonem, ale protože je mu to zcela přirozenou tendencí, je skutečně poctivým obchodníkem.

Proti Kantovi tedy Aristoteles tvrdí, že mravný život nám musí přinášet radost, pocit štěstí, jinak to nebude mravný život.

Aristoteles je tedy přesvědčen, že mravnost a štěstí spolu souvisí. A je podle Aristotela běžnou intuicí, že cílem veškerého našeho jednání, je být šťastný. V tomto motivu má Aristoteles na první pohled blízko k utilitarismu. Bentham i Mill byli přesvědčeni, že štěstí a strast jsou hlavní vládcí našeho jednání. Bohužel lidé se už neshodnou v tom, co je tím štěstím.

Aristoteles rozlišuje a kritizuje tři běžné odpovědi na tuto otázku. Ta první vidí blaženost ve slasti, rozkoši. Tento způsob života, ale Aristoteles jako cíl odmítá a s despektem poznamenává, že je to život vepřů a nikoli lidí. Slast totiž není tím, co je specificky lidské, ale to, co máme společné s ostatními živočichy. Ve slasti a rozkoši tedy nespočívá účel lidského jednání, ani jím neprokazujeme dostatečné uznání své lidské přirozenosti.

Jiní tvrdí, že štěstí spočívá v majetku a penězích. Nicméně Majetek ani peníze nemohou být podle Aristotela cílem života, protože mají charakter prostředků. Peníze mi mají zakoupit nový dům, auto, volný čas, pohodlnější spaní. Nechceme je tedy pro ně samy, nejsou cílem našeho jednání, ale pouze prostředkem k jiným dobrům.

Někdo vidí štěstí ve slávě a cti. Jako politikové nebo filmové hvězdy. Ovšem ani zde podle Aristotela nenacházíme účel lidského jednání. Čest a sláva totiž nespočívají ve slavné hvězdě či politikovi, ale v těch, kteří je oslavují nebo ctí. Jejich štěstí leží mimo ně, je skryto v úctě druhých. A tato sláva může snadno pominout. Vzpomeňme na různé mladé hollywoodské hvězdy, jako.

Pokud ani ve slati, ani v majetku ani ve slávě v čem spočívá podle Aristotela lidské štěstí, lidská blaženost? Aristotelovo pojetí štěstí je poněkud náročnější. Abychom ho správně pochopili, je nutné si vysvětlit Aristotelovo teleologické myšlení, které je principem jeho filosofie.

Telos znamená účel, či cíl. Každá činnost má podle Aristoteles nějaký svůj cíl, který je účelem této činnosti a dává jí smysl. Tak cílem hrnčírství říká Aristoteles je vyrobit hrnec, cílem lékařství je zdraví pacienta. Cíl dané činnosti je i jejím největším dobrem. Dobrý hrnčíř je ten, který dovede vyrábět hrnce, dobrý lékař, je ten, který um pacienty uzdravit, dobrý matematik, je ten, který dovede vyřešit všechny úlohy.

Chceme-li vědět v čem spočívá blažený, dobrý život. Pak se podle Aristotela musíme ptát, stejně jako v případě lékařství, hrnčírství, matematiky. Musíme se ptát, co je cílem lidského života? V čem spočívá jeho účel? Ale zároveň, jaká činnost nejvíce ctí naši lidskou podstatu? Aristoteles odpovídá na tu otázku následovně. Člověk je rozumová bytost. Člověk je živočichem, a tak s nimi sdílí tělesné procesy i podléhání vášním. Ale to co, člověka odlišuje od ptáka, psa, koně, to je rozum. Jedině v činnosti, která je rozumová člověk plně realizuje sám sebe. To je podle Aristotela jeho telos, jeho účel. Proto lidské štěstí bude spočívat v realizaci rozumu v různých sférách lidského života.

Aristoteles tedy uvažuje následovně, každá věc se hodí pro něco jiného, nůž pro krájení, lžice pro jezení polévky. Můžete použít nůž na polévku, nebo lžici na krájení, ale samotný proces nebude nijak příjemný, bude těžký a namáhavý. Stejně tak člověk určitých vlastností, se hodí spíše pro určité povolání. Jistě by mohl dělat i něco jiného, ale v tom případě se na takové pozici, která nevyhovuje jeho charakteru a vlastnostem bude trápit, nebude šťastný a těm dobrým vlastnostem, které má se nedostane chvály, jakou zasluhují. Bankovní účetní, který by chtěl být krotitelem lvů. A stejně uvažuje Ar o člověku vůbec. I člověk je svou obecnou přirozeností vhodný k určitému druhu jednání, a takové jednání v souladu s jeho dispozicí ho učiní jednak šťastným a jednak uznává ctí v něm ty vlastnosti, které jsou pro něj specifické.

Uskutečnění rozumu v určité sféře lidského života se nazývá areté-ctnost. I když tento překlad není přesný, protože areté se vztahuje i na oblasti, které nemají s morálkou. Abychom termín areté-výtečnosti a její vztah k rozumu uchopili správně podívejme se na následující příklad. Každý z nás má se může naučit hrát na nějaký nástroj, tančit, nebo vařit. Chceme-li se ale stát dobrými tanečníky nebo hráči na kytaru nebo kuchaři, pak to nepřijde samo. Musíme se cvičit, opakovat než nám technika hry, tance přejde do krve. Musíme si totiž osvojit dovednost, schopnost správného úsudku. Jen na základě dobrého úsudku dovede kuchař správně zareagovat a přidat či ubrat ingredience, tanečník zvolit správně další pohyb, hráč na kytaru zvolit, tempo, sílu úderu situací, písni, jejímu obsahu a posluchačstvu, které má okolo sebe.

To, co platí o umění platí i o lidském jednání. Mravní ctnosti jsou takovou formou kvalifikovaného úsudku, totiž naší schopností volit ve správný čas správnou míru a druh reakcí. A stejně jako v případě umění a řemesla získáváme mravní ctnosti samotnou činností, zvykem (ethos). Stejně jako se dobrým kytaristou nestanu jen znalostí akordů, jako se dobrým kuchařem

nestanu jen čtením knih nebo dobrý komediantem tím, že si budu číst knihy o humoru, tak se nestanu dobrým člověkem, čtením knih o etice, chozením na filosofické semináře. Proto píše Aristoteles, že když si zvykáme svému strachu podléhat stávají se z nás zbabělci, když naopak si zvykáme jej ovládat stávají se z nás lidé neteční. Ctnost v oblasti mravní tedy spočívá v tomtéž jako v oblasti umění a řemesel, mravní Ctnost tedy spočívá v přiměřené reakci.

„Jest ctnost záměrně volicím stavem, který udržuje střed nám přiměřený a vymezený úsudkem, a to tak, jak by jej vymezil člověk rozumný.“ (Etika Nikomachova, 54) Samy emoce, vášně, jako žádost, hněv, strach, nenávisť nejsou ani dobré ani špatné. Dobrý či špatný je způsob jakým se k nim stavíme.

To, co zde odpovídá rozumu je vždy střed mezi dvěma neřestnými krajnostmi. Smělostí a zbabělostí, škudlilstvím a rozhazovačností. Nicméně volba středu není jednoduše aritmetickým středem. Je mírou vzhledem k situaci i k jedinci. Nelze chtít po dítěti, aby bylo stejně statečné jako Sokrates. Tak jako expert na výživu předepíše každému správnou míru a cvičení potřebné pro začátečníka a jiné pro pokročilého sportovce. Stejně je tomu i se ctnostmi.

Představme si následující situace:

Jeden žák dá druhému na hlavu koš zamkne jej v šatní skříňce. Jiný ukradne učitelce peníze a naleje jí do bot lepidlo. Třetí už 14 nepřinesl omluvenku. Znamená podle Aristotela pojetí o středu mezi krajnostmi, že se máme vždy hněvat stejně mírně? Aristoteles nechce říct, že se máme hněvat mírně, milovat mírně. Mírně je myšleno vzhledem k situaci. A právě tu správnou míru, způsob jednání, přiměřený situaci, ty správné prostředky k ctnostnému cíli, volí rozumnost (fronesis).

Rozumnost je jako lékařství ke zdraví, přikazuje nikoli být zdravý, ale jak být zdravý.

Aristotelova etika není etikou obecných aplikovatelných pravidel, ale vždy v ní jde o konkrétní situaci, kterou řešíme na základě řady proměnných, které zpracováváme zvykem. Právě tyto dispozice k jednání jsou tím, co nazývá Aristoteles ctnostmi:

Rozumové ctnosti:

Moudrost-týká se nutnosti, poznání matematiky geometrie, **teorie**

Rozumnost – praktická moudrost, týká se volby prostředků v partikulárních situacích **Praxe**

Techné – praktická moudrost v oblasti poeisis, **tvorby**.

Mravní ctnosti – jsou dispozice jednat správně.

Poslední otázku, kterou je nutné si položit je, jak nám toto všechno má pomoci k blaženosti či štěstí? Aristotelova odpověď je jednoduchá u mravního člověka není rozdílu mezi tím, co člověk považuje za správné jednání a tím po čem touží. Jeho rozum a jeho žádosti, Aristoteles by řekl ostatní složky duše jsou ve vzájemné harmonii. V okamžiku, kdy to, co poznáváme jako správné, je i to co si skutečně žádáme, pak je náš život blažený.

Aristoteles má výhodu oproti Kantovi, že reaguje na specifčnost konkrétní situace a bere v potaz její proměnlivost. Na druhou stranu tato specifčnost a důraz na morální takt, znemožňuje formulaci etických pravidel.

Můžeme tedy shrnout, že podle Aristotela nejsme odpovědní jen za své činy, ale i zato jaké zvyky ctnosti či neřesti si skrze své činy vytváříme. Pokud jednám špatně, páchám tak podle Aristotela hned dvojí zlo, totiž špatný čin sám, a ještě kazím sám sebe.

Klíčová slova a pojmy k zapamatování

Areté, teleologie, techné, eudaimonia

Kontrolní otázky:

Jak se podle Aristotela stáváme ctnostnými?

Jaký je souvislost pro Aristotela mezi etikou a politikou?

Existují i jiné ctnosti, než ctnosti mravní? Pokud ano, které to jsou?

Základní zdroje ke studiu

Literatura:

ANZENBACHER, A. *Úvod do etiky*. Praha: Academia, 2001 ISBN 80-200-0953-1

ARISTOTELES, *Etika Nikomachova (kniha I. a II)*, Praha: Rezek, 2013, ISBN 978-80-86207-35-3

PLATÓN, *Gorgias*, Praha: Oikoymenh, 2000, ISBN 80-7298-005-X

PLATÓN, *Prótagoras*, Praha: Oikoymenh, 2015, ISBN 978-80-7298-201-1

ŠPINKA, Š. *Přístupy k etice I*. Praha: Filosofia, 2014, ISBN 978-80-7007-430-5

THOMPSON, M. *Přehled etiky*. Praha: Portál, 2004, ISBN 80-7178-806-6

Příklady kontrolních otázek

Jaký je význam slova „filosofie“?

První řecký filosof, který působil v Aténách, byl?

Co si představoval Anaximadros pod pojmem *apeiron*?

Vyjmenuj některé sofisty!

Kdo považoval číslo za princip skutečnosti?

Kdo je autorem dialogu *Timaios*?

Co je Lykeion?

Kdo charakterizuje poznání jako rozpomínání?

Jakými filosofickými problémy se zabýval Sokrates?

Co je *anamnésis* a *methéxis*?

Vyjmenuj Zénonovy aporie!

Hylemorfismus je typický pro filosofii.....?

Kdo je považován za zakladatele formální logiky?

Jak se jmenovala Platónova škola?

Jaké filosofické školy se rozvíjí v období helénismu?

Které období lze považovat za obrat od středověku k novověku?

Na co bylo zaměřeno dílo F. Bacona?

Kdo je představitel sensualistického empirismu?

Vyjmenuj představitele racionalismu?

Jak zní Kantova základní otázka?

Na jaké stránky dělí Kant zkušenost?

Jak zní formulace kategorického imperativu?

Kdo chápal dějiny jako proces sebe rozvíjení ducha?

Co je to dialektika?

Kdo je autorem ideálu „nadčlověka“?

Kdo je hlavním představitelem filosofie života?

Kdo je zakladatelem klasického pozitivismu?

Kdo je zakladatelem fenomenologie?

Jak funguje *epoché* u E. Husserla?

Kdo je předchůdcem filosofie existence?

Kdo je autorem *Filosofických zkoumání*?

IV. Seznam povinné a doporučené literatury a dalších zdrojů

Povinná studijní literatura:

ANZENBACHER, A.: *Úvod do filosofie*, Praha: SPN 1991. ISBN 80-04-26038-1

ANZENBACHER, A.,: *Úvod do etiky*, Praha: Academia, 2001. ISBN 80-7192-698-1

BLECHA, I.,: *Filosofie*, Olomouc: Nakladatelství Olomouc 1994. ISBN 80-85572-88-5

SAPÍK, M.,: *Filosofie: Kapitoly z dějin filosofie a antropologie*, Praha: UJAK 2007. ISBN 978-80-86723-33-4.

Doporučená literatura:

BERGSON, Henri. *Myšlení a pohyb*. Praha: Mladá fronta, 2003. 279 s. ISBN 80-204-1014-7.

DESCARTES, R.: *Meditace o první filosofii*. Oikoymenh, Praha 2001. ISBN 80-7298-036-X

GARVEY, James. *Etika klimatické změny: co je a co není správné ve světě, který se otepluje*. Praha: Filosofia, 2018. ISBN 978-80-7007-554-8.

HŘÍBEK, Tomáš. *Obrana asistované smrti*. Praha: Academia 2021. ISBN 978-80-200-3102-0

KANT, Immanuel, BARABAS, Praha: Oikoymenh, 2014. ISBN 978-80-7298-501-2.

KRIMSTEIN, Ken, *Tři útěky Hanny Arendtové: Tyranie pravdy*. Praha, Oikoymenh, 2021 ISBN 978-80-7298-578-6

MILLIGAN, Tony. *Pravda v době populismu*. Praha: Filosofia, 2019. Dnešní svět; svazek 6. ISBN 978-80-7007-588-3.

PLATÓN,; Kritias, Timaios Praha: Oikoymenh, 1996, ISBN 80-86005-07-0

PLATÓN,; Obrana Sókrat, Kritón. Praha: Oikoymenh, 1996, ISBN 80-86005-99-2

WITTGENSTEIN, Ludwig. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofia, 2019. ISBN 978-80-7007-597-5.